

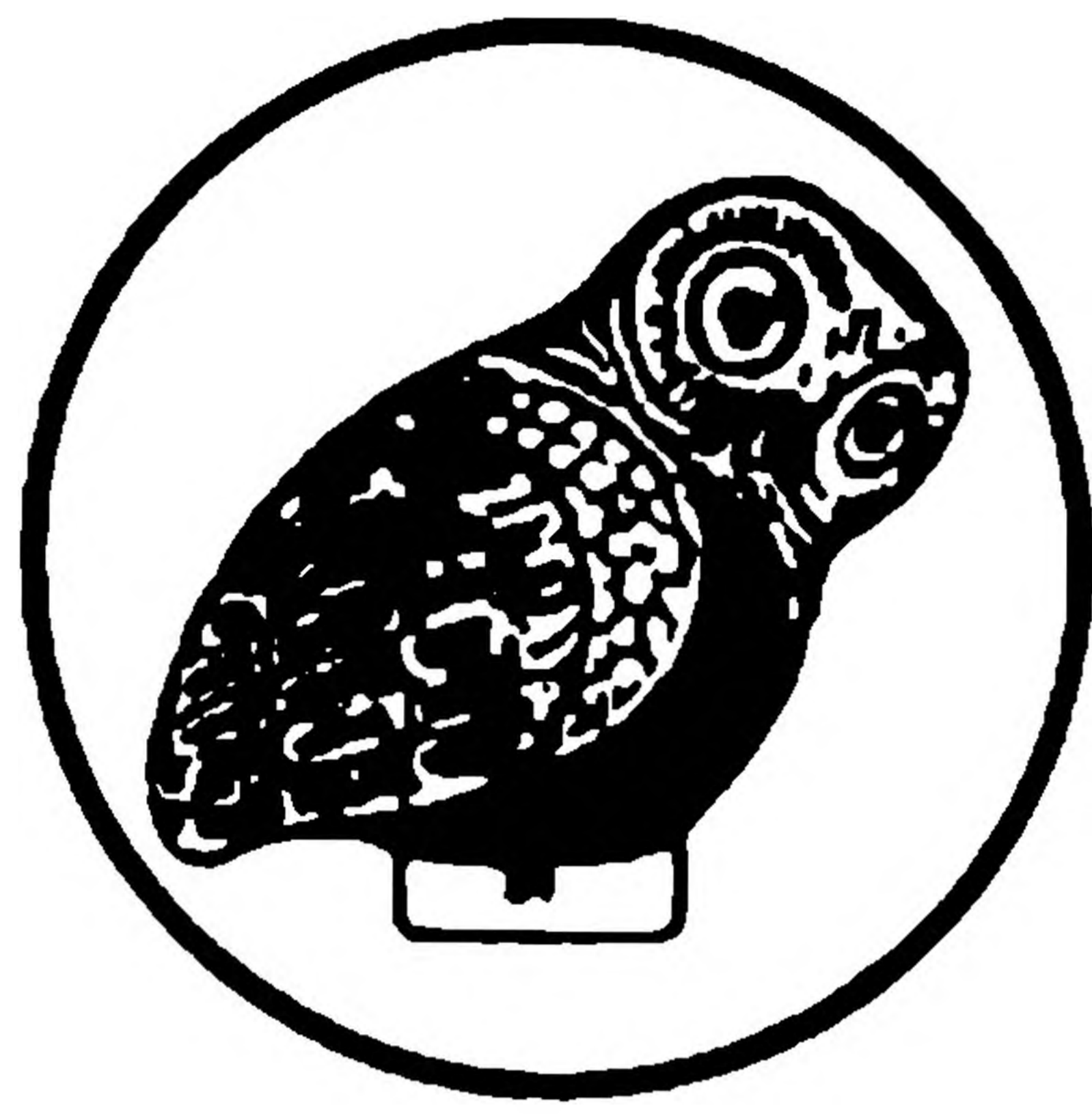
СУЧАСНА ГУМАНІТАРНА БІБЛІОТЕКА

Ентоні Гіденс

НЕСТРИМНИЙ СВІТ:

як глобалізація
перетворює наше життя

СУЧАСНА ГУМАНІТАРНА БІБЛІОТЕКА

Anthony GIDDENS

Runaway world

How Globalization Is

Reshaping our Lives

Routledge

New York, 2000

Ентоні ГІДЕНС

**Нестримний світ:
як глобалізація
перетворює наше життя**

Переклад з англійської

**КИЇВ
АЛЬТЕРПРЕС
2004**

ББК 87.3
Г 46

Це видання здійснено за фінансової та експертної підтримки Міжнародного фонду "Відродження" в рамках спільної програми з центром розвитку видавничої справи Інституту відкритого суспільства (Будапешт)

Серія "Сучасна гуманітарна бібліотека" заснована Українським філософським фондом у 2001 році

Редколегія серії:

*д.ф.н. О.В. Білий, к.ф.н. А.Л. Богачов, д.ф.н. В.С. Горський,
к.ф.н. О.Є. Гомілко, д.ф.н. А.М. Єрмоленко, д.ф.н. М.Д. Култаєва,
д.ф.н. А.М. Лой, д.ф.н. В.В. Лях, к.ф.н. С.В. Пролєсв (голова),
к.ф.н. Л.А. Ситниченко (вчений секретар), д.ф.н. О.І. Хома*

Переклад з англійської д.ф.н. Н.П. Поліщук

Переклад виконано за виданням: Giddens Anthony. A Runaway World: How Globalization is Reshaping our Lives. — New York: Routledge, 2000.

Відповідальний редактор к.ф.н. О.Є. Гомілко

Ентоні Гіденс

Г 46 Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. — К.: Альтерпрес, 2004. — 100 с. — ("Сучасна гуманітарна бібліотека")

ISBN 966-542-178-6

ISBN 966-542-260-X

Ця книга — про невідворотні тенденції глобалізації, які розпочалися у 70-х роках ХХ сторіччя і зараз охопили всі частини земної кулі. Початок цьому процесу було покладено виникненням та нарощуванням динамічної системи електронних комунікацій, завдяки якій поняття локального і головного, периферійного і центрального втратили донедавна чітке розмежування. Терени глобалізації — не тільки економіка, але й культура, сім'я, сфера інтимних почуттів. Звертаючи увагу на загрози й виклики глобалізації, автор наголошує на думці, що її негативні тенденції цілком можливо підпорядкувати позитивним. Найпродуктивніший шлях для цього — послідовний розвиток демократії, що є невіддільним від інтенсифікації впливів громадянського суспільства на управлінські структури й процеси як всередині націй-держав, так і на європейському та глобальному рівні. Цей шлях означено терміном — "демократизація демократії".

Для науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться сучасним станом політичної та соціальної філософії, філософії культури, філософії держави і права.

ББК 87.3

ISBN 966-542-178-6
ISBN 966-542-260-X

© Anthony Giddens, 2000
© Український філософський фонд, 2004
© Поліщук Н.П., переклад, 2004
© "Альтерпрес", 2004

Передмова

Життя цієї невеликої книги започаткувалося у вигляді Бі-бі-сі Reith лекцій упродовж 1999 року, виступів у програмах 4-го каналу радіомовлення та Світової служби Бі-бі-сі. Це, безумовно, почесно бути останнім Reith лектором двадцятого сторіччя. Враховуючи сприятливу нагоду, мені вдалося доречним розробити широкий цикл тем щодо становища у світі наприкінці сторіччя. Я очікував, що лекції збудуть суперечки, що й відбулося. Їх доволі доброзичливо критикували на шпальтах газет та часописів по усьому світові. На щастя, вони здобулися і на численних прихильників.

Лекціям і цій книзі я дав назву *Нестримний світ* тому, що цей вислів відбиває почуття багатьох із нас, хто живе у час стрімких змін. Проте я не перший вдався до застосування терміну «нестримний світ». Я навіть і не той перший Reith лектор, хто його використав. Це був заголовок, що його дав своїм Reith лекціям понад чверть сторіччя тому видатний антрополог Едмунд Ліч. Однак після заголовка він поставив знак оклику. Я не думаю, що віднині у ньому є потреба.

Ліч записував свої лекції у студії десь у глибинах Будинку радіомовлення у Лондоні, як це чинив донедавна і будь-хто інший із лекторів. Воєнний історик Джон Кіген, який читав лекції у 1998 році, відійшов від усталеного звичаю, бо промовляв безпосередньо перед запрошеною аудиторією. Кожна лекція супроводжувалася часом, відведеним для запитань і відповідей. Мої лекції також відбувалися за цим форматом, але відзначилися іще одним відступом, бо ж вони були першими, які було прочитано для міжнародної аудиторії. Вступна і заключна лекції –

про глобалізацію і демократію – були прочитані у Лондоні. Ті ж лекції, що стосувалися тем ризику, традиції і сім'ї, записувалися у Гонконгу, Делі і Вашингтоні у відповідних дипломатичних установах. Кожна лекція викликала жваву реакцію аудиторії, і я із задоволенням хочу подякувати усім тим, хто брав участь в обговоренні.

Хочу також висловити подяку учасникам дебатів через Інтернет, які виникали навколо цих лекцій. Ініціювати електронними засобами глобальну розмову про глобалізацію – це якраз те, до чого ми прагнули. Велика кількість людей з усіх куточків землі надсилали свої враження у коментарях та критичних заувагах. Сподіваюся на їхнє вибачення за те, що не спромігся відповісти індивідуально щодо усіх висловлених ними важливих думок і порушених питань.

Багато хто був долучений до підготовки цих лекцій у більш тривалий спосіб, і я їм дуже зобов'язаний за той успіх, на який ці лекції здобулися. Кого б мені особливо хотілося відзначити, то це: Джеймс Бойл, оператор 4-го радіоканалу; сер Кристофер Бленд, голова Бі-бі-сі; Гвінет Вільямс, продюсер; Чарльз Сіглер, Сміта Пател, Гері Вісбі, Марк Байфорд, Марк Сміт, Меріон Грінвуд, Дженні Абрамскі, Сью Лайнес, Марк Демейзер, Шейла Кук та усі інші члени творчої команди Бі-бі-сі; це також: представники Бі-бі-сі, які компетентно виконували свою працю – Мелвін Брегг, Мет Фрей, Марк Туллі і Бриджит Кендел; Анна Форд, яка багато у чому мені допомогла; із Лондонської школи економіки – це Анна де Сейрах, Деніз Аннет, Міріам Кларк, які працювали бездоганно, друкуючи й передруковуючи рукописи, а також Аманда Гудол, Елісон Чиверс, Крис Фуллер, Фйона Годжсон, Борис Гольцер і Регі Симпсон. Моя особлива дяка Елен Леденьовій за поради та підтримку. Девід Гелд читав кілька варіантів рукопису й зробив чимало влучних коментарів.

Ентоні Гіденс
Червень, 1999.

Вступ

«Світ мчить щодуху й наближається до кінця» – так промовляв архієпископ Вульфстейн у проповіді, проголошеній у Нью-Йорку року 1014. Неважко уявити собі такі самі почуття, висловлені у наші дні. Та чи надії і тривоги за кожної доби точнісінько копіюють часи попередні? Чи світ, у якому ми живемо наприкінці двадцятого сторіччя, насправді відрізняється од того стану, у якому він перебував у давніші часи?

Так, відрізняється. Існують підставові, об'єктивні причини для переконання, що ми живемо у грандіозний період історичних перетворень. Понад те, зміни, які на нас впливають, не обмежуються якимось одним регіоном земної кулі, а розпросторюються майже усюдибіч.

Наша епоха розвивалася під впливом науки, технології і раціонального мислення, що їх витoki сягали Європи 17 – 18 сторіччя. Західна індустріальна культура була сформована Просвітництвом – працями мислителів, які протистояли релігії й догмі і прагнули заповнити їхнє місце більш обгрунтованими підходами до практичного життя.

Філософи Просвітництва керувалися простою, але вочевидь дуже переконливою настановою. Вони міркували, що чим більше ми стаємо здатними раціонально зрозуміти світ та самих себе, то дедалі більше набуваємо спромоги перетворювати історію задля власних цілей.

Карл Маркс, який значною мірою завдячував своїми ідеями філософії Просвітництва, сформулював цю настанову вельми просто. Для того, аби творити історію, стверджував він, ми повинні її пізнати. Під проводом цієї ідеї Маркс і марксизм здобулися на величезний вплив у двадцятому сторіччі.

Згідно із цією точкою зору, що далі розвиватимуться наука і технології, то більше світ стабілізуватиметься і впорядковуватиметься. Навіть чимало із мислителів, які протистояли Марксові, визнавали цю ідею. Письменник Джордж Орвел, наприклад, прогнозував появу суспільства із занадто великою стабільністю і передбачуваністю – у якому ми усі поспіль перетворимося на гвинтики, що ними послуговується величезна соціальна й економічна машина. У такий спосіб міркували багато соціальних мислителів, як-от видатний німецький соціолог Маркс Вебер.

Однак світ, у якому ми знаходимося сьогодні, і виглядає і почувається далеко не так, як вони передрікали. Замість того, аби щодужче підпадати під наш контроль, він, виглядає на те, – виходить з-під нього – нестримний світ. Ще й більше від того, деякі важливі чинники, які, за припущенням, мали б зробити життя певнішим та передбачуванішим, часто-густо призводять до зовсім інших наслідків. Глобальний клімат змінюється і, наприклад, ризики, які супроводжують цей процес, ймовірно становлять наслідок нашого втручання у довкілля. Це не природні явища. Наука і технологія, безумовно, залучаються до наших спроб протистояти таким ризикам, але вони й самі передовсім доклалися до їхнього витворення.

Ми зустрічаємося віч-на-віч із ситуаціями ризику, із якими ніхто упродовж попередньої історії не зіштовхувався, – глобальне потепління лише одна з них. Багато із нових ризиків та невизначеностей зачіпають нас хоч де б ми жили та які б привілеї чи збитки мали. Вони щільно пов'язані із глобалізацією, із тим пакетом змін, що становлять предмет розгляду цієї книги в цілому. Наука і технологія самі глобалізувалися. Підраховано, що зараз у світі працює більше вчених, ніж було долучено до науки за всю історію її існування. Втім, глобалізація має також безліч інших вимірів. Вона втягує у гру всілякі інші форми ризику та невизначеності, особливо ті, що пов'язані із глобальною електронною економікою, – яка сама належить до найостанніших досягнень. Подібно до випадку із наукою ризик тут двобічний. Ризик тісно пов'язаний з нововведеннями. Його не завжди слід вкрай занижувати; активне використання фінансового і підприємницького ризику становить потужну рушійну силу глобалізованої економіки.

Питання, що таке глобалізація і чи є вона хоч якоюсь мірою новою, знаходяться у центрі інтенсивних дебатів. Я розмірковую над цими дебатами у розділі 1, позаяк від цього залежить багато чого далі. Та суть справи фактично цілковито ясна. Глобалізація реструктуризує способи нашого існування у світі, до

того ж на глибинному рівні. Вона насувається із Заходу, несе на собі виразний відбиток американської політичної й економічної потуги та є надто нерівномірною за своїми наслідками. Втім, глобалізація аж ніяк не являє собою панування Заходу над рештою світу; вона однаково справляє вплив на Сполучені Штати, як і на інші країни.

Глобалізація такою ж мірою впливає на повсякденне життя, як і на події, що відбуваються у світовому масштабі. Ось чому ця книга включає розлоге обговорення сексуальності, шлюбу та сім'ї. У переважній частині світу жінки підтримують вимоги щодо більшої самостійності, аніж у минулому, та масово долучаються до робочої сили. Такі аспекти глобалізації є, принаймні, настільки ж важливими, як і ті, що відбуваються у просторі глобальних ринків. Вони сприяють виникненню стресів та напруги, завдаючи шкоди традиційним способам життя і культурам у більшості регіонів світу. Традиційна сім'я під загрозою, вона змінюється і буде змінюватися й надалі. Інші традиції, на кшталт тих, що пов'язані з релігією, також зазнають значних трансформацій. Фундаменталізм виникає у світі, де гинуть традиції.

На кону войовничих зіткнень у 21 сторіччі фундаменталізм протистоятиме космополітичній терпимості. У глобалізованому світі, де передача інформації та іміджотворення повсюдно стали узвичаєною практикою, ми постійно контактуємо із тими людьми, хто думає й живе інакше, ніж ми. Космополіти вітають і позитивно сприймають такі сполучення культур. Фундаменталісти вважають їх дражливими й небезпечними. Чи то у царині релігії, чи етнічної ідентичності або націоналізму, усюди вони знаходять прихисток у поновленій і очищеній традиції – і, доволі часто, у насильстві.

Ми можемо цілком підставово сподіватися, що космополітичний світогляд візьме гору. Терпимість до культурного розмаїття і демократія щільно поміж собою пов'язані, і демократія зараз повсюдно поширюється у світі. За лаштунками експансії демократії знаходиться глобалізація. У той же час, хоч це й парадоксально, вона оприявнює обмеження найбільш загальновідомих демократичних структур, як-от структур парламентської демократії. Ми потребуємо подальшої демократизації існуючих інституцій, і маємо робити це засобами, що відповідають вимогам доби глобалізації. Ми ніколи не спроможемося стати господарями нашої власної історії, але ми можемо і повинні віднайти шляхи вгамування нашого нестримного світу.

1. Глобалізація

Моя добра знайома вивчає сільське життя у центральній Африці. Кілька років тому вона вперше відвідала віддалений район, де повинна була проводити свої польові дослідження. Того дня, коли вона туди прибула, її запросили в одну з осель увечорі на гостини. Вона очікувала традиційного для цієї ізольованої спільноти проведення часу. Натомість відвідини перетворилися на відеоперегляд *Основного інстинкту*. На той час цей кінофільм не дістався навіть кінотеатрів Лондона.

Такі оповідки щось таки говорять про наш світ. І те, що вони розкривають, не є чимось тривіальним. Справа зовсім не у тому, що люди долучають до звичного для них способу життя деякі модерні речі – відеомагнітофони, телевізори, персональні комп'ютери тощо. Ми живемо у час перемін, які впливають ледь не на кожний аспект того, що ми робимо. Нехай на гірше чи на краще, та ми просуваємося уперед до глобального ладу, якого ніхто повністю не розуміє, але наслідки якого ми усі відчуваємо.

Глобалізація либонь не є особливо привабливим або вишуканим словом. Проте абсолютно ніхто з тих, хто хоче збагнути наші перспективи наприкінці сторіччя, не може ним знехтувати. Я багато подорожував із лекціями закордоном. Не було жодної країни серед тих, які я нещодавно відвідав, де б глобалізація інтенсивно не обговорювалася. У Франції таким словом є *mondialisation*. В Іспанії і Латинській Америці це *globalización*. Німці кажуть *Globalisierung*.

Глобальне поширення терміну достеменно засвідчує ті зрушення, яких він стосується. Про нього оповідає кожний бізнесо-

вий гуру. Без посилання на нього жодна політична промова виглядає незавершеною. Однак, навіть наприкінці 1980-х цей термін навряд чи вживався як в академічній літературі, так і в повсякденній мові. Він прийшов нізвідки, аби бути майже повсюдно.

Беручи до уваги його раптову популярність, ми не повинні дивуватися з того, що значення цього поняття не завжди чітке або що інтелектуальна реакція починає повертатися проти нього. Глобалізація має якось упоратися із тезою, що ми усі зараз живемо в одному світі, – але яким саме чином і чи є ця ідея справді переконливою? У суперечках, що виникли і вже точаться понад кілька минулих років, різні мислителі дотримувалися майже цілковито протилежних поглядів на глобалізацію. Дехто висловлює сумніви щодо усього предмету суперечки в цілому. Я називатиму їх скептиками.

Згідно зі скептиками, усі розмови навколо глобалізації достоту ними і є – лише розмовами. Нехай якими будуть її здобутки, випробування чи біди, усе ж глобальна економіка особливо не відрізняється од тієї, що існувала у попередні періоди. Світ здебільшого продовжує займатися тим самим, що він чинив упродовж багатьох років.

Скептики стверджують, що більшість країн лише незначну кількість доходу отримують від зовнішньої торгівлі. Крім того, велика частка економічного обміну відбувається між регіонами, і вона переважає порівняно із процесами справді світового обширу. Наприклад, країни Європейського Союзу здебільшого торгують поміж собою. Те ж саме стосується й інших торгівельних блоків, на кшталт Азійськотихоокеанського або Північноамериканського.

Інші ж займають цілковито відмінну позицію. Я їх назву радикалами. Радикали доводять, що не тільки глобалізація є вельми реальною, але й що її наслідки відчуваються геть повсюдно. Вони стверджують, що глобальний ринок наразі є набагато розвинутішим порівняно навіть із 1960-ми і 1970-ми роками, і що він байдужий до національних кордонів. Нації втратили більшу частину суверенітету, що вони його колись мали, та й політики також занадто змаліли у своїй спроможності впливати на події. Отож не дивно, що ніхто зараз більше не поважає політичних лідерів або ж не виявляє великої зацікавленості у тому, що вони повинні сказати. Ера національної держави минулася. На думку японського бізнесового письменника Кенічі Охме, нації перетворилися

на звичайну «фікцію». Такі автори, як Охме, вбачають в економічних труднощах, що супроводжували азійську кризу в 1998 році, виявлення реальності глобалізації, хоч і з боку її руйнівних наслідків.

Скептики схиляються до політичної позиції лівих, особливо старих лівих. Бо ж якщо усе це за своєю суттю є міфом, то уряди як і раніше можуть контролювати економічне життя, і держава добробуту залишається недоторканною. Згідно зі скептиками, поняття глобалізації покладено в основу ідеології, що поширюється захисниками вільної торгівлі, які прагнуть демонтувати системи добробуту і скоротити державні видатки. Те, що відбувається, є значною мірою рухом навспак до того стану, яким був світ сто років тому. Наприкінці 19 сторіччя вже існувала відкрита глобальна економіка, у якій значне місце посідала торгівля, включно із торгівлею у валюті.

Отож, хто правий у цій суперечці? Я гадаю, що радикали. Сьогодні рівень світової торгівлі набагато вищий, ніж будь-коли раніше, й охоплює набагато ширший обсяг товарів і послуг. Проте найбільша його відмінність полягає у рівневі обігу фінансів і капіталу. Щільно прив'язана до електронних грошей – грошей, які існують лише у вигляді цифр у комп'ютері, – сучасна світова економіка не має жодних аналогів за попередніх часів.

За умов нової глобальної електронної економіки менеджери фондів, банки, корпорації, а також мільйони індивідуальних інвесторів можуть трансферувати величезні обсяги капіталу з однієї частини світу до іншої, лише клацнувши комп'ютерною мишею. У такий спосіб вони можуть дестабілізувати економіку, яка щойно нагадувала непорушну скелю, – як це трапилось під час відомих подій в Азії.

Обсяг світових фінансових трансакцій зазвичай вимірюється у доларах США. Мільйон доларів – це для більшості людей сила-силенна грошей. Якщо її заміряти у вигляді стосу накладених одна на одну сто доларових банкнот, то висота його сягатиме восьми дюймів. Мільярд доларів – іншими словами, тисяча мільйонів – перевищуватимуть висоту собору Св. Павла. Трильйон доларів – мільйон мільйонів – перекриють відстань у 120 миль вгору, що у двадцять разів вище, ніж гора Еверест.

Проте зараз, *кожного дня*, на глобальних валютних ринках обертається грошей набагато більше, ніж трильйон доларів. Це величезне зростання обсягу, якщо його порівняти із кінцем 1980-х років, вже не кажучи про більш віддалене минуле. Хоч

яку суму грошей ми матимемо у наших кишенях чи на банківських рахунках, їхня вартість щоразу змінюватиметься відповідно до коливань на ринках.

Тому я без жодних вагань стверджую, що глобалізація, як ми її відчуваємо у нашому досвіді, у багатьох відношеннях не тільки нова, але й революційна. Однак, я не переконаний, що як скептики, так і радикали належним чином розуміють, що вона собою являє та у чому полягає її значення для нас. Обидві групи розглядають це явище майже винятково у площині економіки. Це помилка. Глобалізація є політичною, технологічною і культурною, а також економічною. Щонайбільше на неї вплинули досягнення у галузі систем комунікацій, початок яких зазедве сягає кінця 1960-х років. У середині дев'ятнадцятого сторіччя маляр-портретист із Масачусетсу Семюель Морзе передав перше повідомлення – «Що сотворив Бог?» – за допомогою електричного телеграфу. Так вчинивши, він започаткував нову фазу у світовій історії. Ще ніколи повідомлення не можна було відправити інакше, як за допомогою когось, хто його де-інде доставляв. Та усе ж лише прихід супутникового зв'язку справді означає драматичний розрив із минулим. Перший комерційний супутник було запущено лише у 1969 році. Зараз понад 200 таких супутників знаходяться на довколаземній орбіті, і кожний з них несе великий обсяг інформації. Уперше за всі часи уможливилася миттєва комунікація однієї частини світу з іншою. Упродовж кількох останніх років пришвидчилося виникнення інших типів електронної комунікації, дедалі більше інтегрованих із супутниковим зв'язком. До кінця 1950-х років не існувало жодного відкритого трансатлантичного або транстихоокеанського кабеля. Перший містив одночасно до ста звукових каналів. Теперішні засоби кабельного зв'язку містять їх понад мільйон.

Через понад 150 років після того, як Морзе відкрив свою систему крапок і тире, першого лютого 1999 року азбука Морзе остаточно зійшла зі світової сцени. Вона припинила своє існування як засіб зв'язку на морі. Її замінила система із використанням супутникової технології, за допомогою якої можна було миттєво встановити місце кораблепотоплення. Більшість країн приготувалася до цього переходу дещо раніше. Французи, наприклад, припинили використання азбуки Морзе у своїх територіальних водах у 1997 році, відмовившись від пишнobarвного гальського вислову: «Звертаємося до всіх. Це наш останній зойк перед вічним мовчанням».

Миттєва електронна комунікація є не тільки засобом пришвидченої передачі новин або інформації. Її наявність змінює саму будову нашого життя, як у багатих так і в бідних. Коли образ Нельсона Мандели може бути для нас більш знайомим, ніж обличчя нашого сусіда, який мешкає поруч, то щось таки змінилося у характері нашого повсякденного побутування.

Нельсон Мандела – це знаменитість глобального масштабу; а знаменитість як така становить, головним чином, продукт нових комунікаційних технологій. Сфера впливу медійних технологій зростає слідом за кожною хвилиною нововведень. У Сполучених Штатах пішло на те 40 років, аби радіо завоювало 50-мільйонну аудиторію слухачів. Така сама кількість користувачів комп'ютером з'явилася лише 15 років по тому, як було запроваджено персональний комп'ютер. Після того, як Інтернет став доступним, знадобилося заледве 4 роки для того, щоб 50 мільйонів американців почали ним регулярно користуватися.

Помилково вважати, що глобалізація стосується лише великих систем на кшталт світового фінансового порядку. Глобалізація – це не тільки про те, що «ген там», про щось дистанційоване й надто віддалене від індивіда. Вона також стосується феномена «ось тут», що впливає на інтимні і персональні сторони нашого життя. Наприклад, суперечки про родинні цінності, що відбуваються у багатьох країнах, можуть здаватися вельми далекими від глобалізаційних впливів. Та це не так. Традиційні родинні системи починають змінюватися або зазнають деформацій у багатьох частинах світу, особливо тоді, коли жінки ставлять питання руба про більшу рівність. Наскільки нам відомо з історії, то споконвіку-віків ніколи не існувало суспільства, в якому жінки хоч би якимось чином були рівними із чоловіками. Те, що відбувається зараз, є справді глобальною революцією у повсякденному житті, наслідки якої відчуваються повсюдно у світі в усіх ділянках – від праці до політики.

Отже, глобалізація являє собою не один процес, а комплексну сукупність процесів. І ці процеси діють суперечливо, а то й конфронтаційно. Більшість людей думають про глобалізацію як про таке собі «відтягування» влади і впливу від локальних спільнот і націй до глобальної арени подій. Це справді є одним із її наслідків. Нації втрачають чимало з економічної потуги, що вони нею колись володіли. Втім, це має і протилежний вислід. Глобалізація не тільки тягне догори, але й штовхає донизу, справляючи новий тиск на місцеву автономію. Американсь-

кий соціолог Даніел Бел описує це дуже добре, коли стверджує, що нації стають не тільки замалими для вирішення великих проблем, але й завеликими для розв'язання дрібних.

Глобалізація є причиною відродження локальних культурних ідентичностей у різних частинах світу. Якщо хтось, наприклад, питає, чому шотландці домагаються у Сполученому Королівстві більшої незалежності або чому існує сильний сепаратистський рух у Квебеці, то відповіді слід шукати не тільки у їхній культурній історії. Місцеві націоналізми виникають як реакція на глобалізаційні тенденції, коли слабне гамівна сила старих національних держав.

Глобалізація тисне також обхідними шляхами. Вона створює нові економічні і культурні зони як всередині націй, так і там, де вони перетинаються. Прикладами тут можуть слугувати – район Гонконгу, північна Італія, Силіконова долина у Каліфорнії. Територія навколо Барселони у північній Іспанії простягається вглибину Франції. Каталонія – місцевість, де розташована Барселона, – щільно інтегрована до Європейського Союзу. Це частина Іспанії, й у той же час вона повернута назовні.

Ці зміни стимулюються низкою чинників, із яких декотрі є структурними, інші ж більш специфічними та історичними. Економічні впливи, безумовно, належать до рушійних сил, особливо це стосується глобальної фінансової системи. Однак на сили природи вони не схожі. Їх сформували технологія і культурне розсіювання, а також рішення урядів лібералізувати й дерегулювати свої національні економіки.

Розвал советського комунізму додав ще більшої ваги таким зрушенням, позаяк тепер жодна значна група країн не стояла осторонь. Цей розвал не являв собою чогось такого, що виникло випадково. Глобалізація дає пояснення з обох боків – чому і як настав кінець советського комунізму. Бувши Советський Союз та країни Східної Європи можна було порівняти із Заходом за темпами економічного зростання до періоду, що приблизно охоплював початок 1970-х років. Одразу після цього порубіжжя вони швидко опинилися позаду. Советський Союз із характерним для нього наголосом на керованому державою підприємстві та важкій індустрії був нездатний до змагання у галузі глобальної електронної економіки. Так само у добу глобальних засобів масової інформації виявився нежиттєздатним контроль над ідеологією і культурою, що на нього спиралася комуністична політична влада.

Советський та східноєвропейські режими були неспроможні стати на заваді прийому передач західного радіо і телебачення. Телебачення відіграло безпосередню роль у революції 1989 року, яку цілком правомірно назвали першою «телевізійною революцією». За вуличними протестами, що відбувалися в одній країні, спостерігали глядачі в інших країнах, в результаті чого багато хто із них самі виходили на вулиці.

Глобалізація, звичайно, не простує шляхами справедливості, і аж ніяк не є милосердною за своїми наслідками. Для великого загалу людей, які живуть поза межами Європи і Північної Америки, вона виглядає дискомфортно, подібно до вестернізації – або либонь американізації, позаяк Сполучені Штати є зараз єдиною супердержавою, яка за своїм економічним, культурним і збройовим становищем домінує у глобальній світобудові. Чимало із найочевидніших культурницьких проявів глобалізації американські – кока-кола, McDonald's, CNN.

Більшість із гігантських мультинаціональних корпорацій також мають осідок у США. Ті ж із них, які тут не базуються, походять із багатих країнах, а не бідніших частин світу. Згідно із песимістичною точкою зору, глобалізація здебільшого розглядається як справа індустріальної Півночі, у руслі якої розвиткові суспільства Півдня відіграють незначну або не активну роль. Зазвичай, у ній вбачається чинник, який руйнує локальні культури, поглиблює нерівність у світі та погіршує долю знедолених. Дехто стверджує, що глобалізація породжує світ переможців і невдах, світ меншості, що впевнено рухається до процвітання, та більшості, яка приречена на нужденне і сповнене відчаю життя.

Справді, статистика приголомшує. У проміжку від 1989 року по 1998 рік частка світового валового продукту, яка припадає на 1/5 від загальної кількості населення у світі, зменшилася від 2,3 відсотка до 1,4. З іншого боку, зросла пропорційна частка, що належить 1/5 населення, яку складають багатії. В Африці південніше Сахари 20 країн мають нижчий реальний дохід на душу населення порівняно із тим, що вони мали на кінець 1970-х років. У багатьох малорозвинутих країнах правила безпеки і користування довкіллям занижені або фактично відсутні. Деякі із транснаціональних компаній продають там товари, які в індустріальних країнах підлягають контролю, а то й забороні, –

низької якості медикаменти, шкідливі пестициди або сигарети з високим вмістом смол та нікотину. Отож можна сказати, що це більше нагадує глобальний пограбунок, аніж глобальне село.¹

Поширення нерівності, як і пов'язаний з нею екологічний ризик, являють собою найсерйознішу проблему, що з нею зіткнулася світова спільнота. Однак не годиться звинувачувати у цьому тільки багатих. Для моєї аргументації суттєвим є те, що сьогодні глобалізація лише частково являє собою вестернізацію. Звичайно, західні нації – й назагал індустріальні країни – усе ще справляють більший вплив на справи у світі, аніж це роблять бідніші держави. Проте глобалізація дедалі більше децентралізується – і не під проводом якоїсь групи націй та ще меншою мірою – великих корпорацій. Її наслідки відчутні як у західних країнах, так і де-інде.

Це є істиною по відношенню до глобальної фінансової системи, а також стосовно змін, які впливають на природу самого урядування. Дедалі більш розповсюдженим стає те, що можна назвати «зворотньою колонізацією». Зворотня колонізація означає, що не-західні країни справляють вплив на досягнення Заходу. Прикладів рясно – як-от латинізація Лос-Анжелесу, поява глобально орієнтованого високотехнічного сектора в Індії або ж продаж бразильських телевізійних програм до Португалії.

Чи є глобалізація силою, яка забезпечує загальне добро? На це питання неможливо відповісти просто, якщо враховувати складність самого феномена. Люди, які його порушують і які звинувачують глобалізацію у повсюдному поглибленні нерівності, зазвичай мають на думці економічну глобалізацію, а в межах цієї – вільну торгівлю. Зараз цілковито очевидно, що вільна торгівля не є чистим благом. Це особливо справджується стосовно менш розвинутих країн. Ситуація, коли якась країна або її внутрішні регіони відкриваються назустріч вільній торгівлі, може підірвати місцеву економіку, що забезпечує необхідні засоби для існування. Район, який потрапляє в залежність від продажу небагатьох продуктів на світових ринках, стає надто сприйнятливим як до цінових зрушень, так і до технологічних змін.

Торгівля, подібно до інших форм економічного розвитку, завжди потребує певної інституційного каркасу. Ринки неможливо створити за допомогою чисто економічних методів, і те,

¹ Автор широко цитованого вислову «глобальне село» Мак-Люген (McLuhan) застосовує його для характеристики впливу комунікаційних технологій на життя людей у добу глобалізації. (Див. *Додаткову літературу*). (Пер.)

наскільки дана економіка продемонструє свою готовність увійти до світового економічного простору, повинно зумовлюватися низкою критеріїв. Усе ж, протистояти економічній глобалізації й обрати економічний протекціонізм було б недоречно і для бідних і для багатих націй. Протекціонізм може бути необхідною економічною стратегією за певних часів і в деяких країнах. З моєї точки зору, наприклад, Малайзія у 1998 році вчинила вірно, коли ввела контроль з метою зупинити витік капіталу із країни. Проте більш тривалі форми протекціонізму не сприятимуть розвитку бідних країн, а серед багатих країн призведуть до створення ворогуючих торговельних об'єднань.

Суперечки довкола глобалізації, про які я згадував на початку, зосереджувалися, головним чином, на її придатності для національної держави. Чи нації-держави, а тому й національні політичні лідери, усе ще потужні, чи ж вони стають в основному неспроможними долучитися до сил, які формують світ? Національні держави, дійсно, залишаються потужними, і політичні лідери відіграють у світі значущу роль. У той же час на наших очах національна держава набуває іншої форми. Національна економічна політика не у змозі бути такою ж ефективною, як це було раніше. Ще більш важливим є те, що нації зараз повинні переосмислювати свої ідентичності мірою того, як застарілі геополітичні форми відживають. Попри спірність цієї думки, я гадаю, що після того, як відійшла в минуле холодна війна, більшість націй вже не має ворогів. Хто є ворогами Британії, Франції чи Бразилії? Війна у Косово не нацькувала націю проти нації. Це був конфлікт між старомодним територіальним націоналізмом і новим, етично наснаженим інтервенціонізмом.

Нації сьогодні зіштовхуються скоріше із ризиками і небезпеками, аніж з ворогами, що є величезним зрушенням у їхній власній природі. Й такі зауваги можна зробити не лише стосовно нації. Куди не кинь оком, повсюдно ми бачимо установи, які з-зовні видаються такими самими, що й були, мають ту ж саму назву, але внутрішньо цілковито змінилися. Ми продовжуємо говорити про націю, сім'ю, працю, традицію, природу таким штибом, неначе вони залишилися такими самими, що і в минулому. Але ж вони не такі. Зовнішня шкаралупа залишається, та внутрішньо вони змінилися – і це відбувається не лише у Сполучених Штатах, Британії чи Франції, але майже повсюдно. Вони є тим, що я називаю «інституціями-мушлями». Це інституції, які стали неадекватними тим завданням, що вони їх покликані виконувати.

Мірою того, як зміни, які я щойно описав у цьому розділі, набирають ваги, вони вибудовують щось таке, чого ніколи ще не було, – глобальне космополітичне суспільство. Ми являємо собою перше покоління, яке має жити у цьому суспільстві, що його обриси проглядають усе ще надто тьмяно. Воно розбурхує наш теперішній спосіб життя хоч де б нам довелося перебувати. Це зовсім не той глобальний лад, – принаймні наразі, – що його скеровує колективна людська воля. Далєбі інакше, його з'ява є анархічною і безладною, супроводжуваною плутаниною впливів.

Воно не усталене або безпечне, а сповнене тривоги і, понад те, покраєне глибокими поділами. Багато хто з нас почувається у лещатах сил, над якими ми не маємо влади. Чи у змозі ми підпорядкувати їх нашій волі? Я вважаю, що у змозі. Безсилля, яке ми відчуваємо, не є ознакою персональної недолугості, а відбиває неспроможність наших інституцій. Нам потрібно реконструювати ті, що ми маємо, або створити нові. Бо глобалізація для нашого теперішнього життя не є чимось випадковим. Вона являє собою зрушення у самому нашому життєвому середовищі. Це є спосіб нашого сьогоденного життя.

2. Ризик

Липень 1998 року був чи не найспекотнішим місяцем у світовій історії, і назагал 1998 рік був мабуть найспекотнішим роком. Розпечені хвилі повітря спричинили спустошення у багатьох районах північної півкулі. Наприклад, в Ейлаті, що в Ізраїлі, температура піднялася до майже 46 градусів за Цельсієм, у той час як споживання води в країні сягнуло 40 відсотків понад норму. Техас у Сполучених Штатах відчув на власному досвіді температуру, що не набагато відрізнялася од цієї. Упродовж перших восьми місяців року кожний місяць перевершував рекордну для нього позначку. Проте трохи пізніше у деяких районах, що зазнали спеки, випав сніг у місцевостях, де його ніколи до цього не бачили.

Чи температурні зрушення, подібні до цих, являють собою результат людського втручання у світовий клімат? У нас немає впевненості, але ми повинні визнати ймовірність, що це можливо, разом із збільшенням числа ураганів, тайфунів і штормів, які спостерігалися у попередні роки. Внаслідок глобального індустріального розвитку ми таки могли змінити світовий клімат і, крім того, завдати іще більшої шкоди нашому земному середовищу проживання. Ми не знаємо, які настануть подальші зміни або які загрози вони за собою потягнуть.

Усім цим подіям ми можемо надати сенсу, коли скажемо, що усі вони пов'язані із ризиком. Сподіваюся вас переконати, що це позірно просте поняття розкриває деякі із найсуттєвіших характеристик світу, у якому ми зараз живемо. З першого погляду поняття ризику видається таким, що не має якогось спе-

цифічного відношення до наших часів, якщо його порівняти із попередніми епохами. Зрештою, чи ж не повік-віків люди зустрічалися із чималим ризиком? За Середьовіччя у Європі життя переважної більшості загалу було похмуре, безжалісне й коротке, тобто таке, яким воно є для багатьох людей у найбільш небезпечних регіонах теперішнього світу.

Однак тут ми наражаємося на щось справді цікаве. Якщо не брати до уваги деякі маргінальні ситуації, то у Середні віки поняття ризику зовсім не існувало. Не було його, – наскільки мені це вдалося встановити, – і в більшості інших традиційних культур. Ідея ризику з'являється і набуває впливу у шістнадцятому й сімнадцятому сторіччях і вперше починає використовуватися західними мандрівниками, коли вони вирушали морським шляхом у незвідані світи. Виглядає на те, що слово «ризик» увійшло в англійську мову через іспанську і португальську, в яких воно вживалося по відношенню до плавання у непозначені на мапі води. Іншими словами, за походженням воно було орієнтоване на простір. Пізніше його зміст почали переносити на час, вживаючи у банківській та інвестиційній справі на позначення обчислень для заставників і позичальників щодо ймовірних наслідків рішень у галузі інвестицій. Врешті – решт, воно стало охоплювати широке коло інших ситуацій невизначеності.

Я повинен наголосити, що поняття ризику невіддільне від ідей ймовірності й невизначеності. Коли результат має стовідсоткову визначеність, то про якусь особу не можна сказати, що вона йде на ризик.

Існує старий жарт, який доволі увиразнює цю ситуацію. Чоловік стрибає із верхівки стоповерхового хмарочоса. Коли, падаючи донизу, він пролітає повз кожний поверх, то люди, які знаходяться всередині будівлі, дочуваються його слів: «поки що все гаразд», «поки що все гаразд», «поки що все гаразд» ... Він чинить так, немов би обчислює ризик, але ж результат фактично визначений.

У традиційних культурах не було концепції ризику, бо у них не було в ній потреби. Ризик – це зовсім не те саме, що шанс або небезпека. Ризик стосується шансів, що є предметом дієвої оцінки з огляду на їхні майбутні можливості. Він (ризик) широко впроваджується у вжиток лише у суспільстві, що орієнтоване на майбутнє, – тобто, яке розглядає майбутнє на кшталт території, що її потрібно завоювати або колонізувати. Ризик припускає

існування суспільства, яке активно домагається розірвати з минулим, – а це і є головна характеристика модерної індустріальної цивілізації.

Усі попередні культури, включно із великими прадавніми світовими цивілізаціями, як-от Рим або традиційний Китай, жили головно минулим. Вони застосовували ідеї долі, щастя або волі богів там, де ми зараз воліємо підмінити їх ризиком. У традиційних культурах, якщо когось спіткало нещастя чи навпаки йому поталанило, вбачалися саме ці речі або здійснення певних намірів богів і духів. У деяких культурах ідея випадкових подій цілковито заперечується. Азанди, африканське плем'я, вірять у те, що коли когось заскочить недоля, то це є наслідком чаклунства. Наприклад, коли людина захворіє, то це відбувається тому, що ворог вдався до чорної магії.

Звичайно, із настанням модернізації подібні погляди повністю не зникають. Магічні поняття, ідеї долі й космології усе ще мають вплив. Проте часто-густо вони продовжують існувати як упередження, що у них люди вірять тільки наполовину і їх дотримуються у дещо незвичний спосіб. Вони їх застосовують, аби потвердити рішення, що мають більш умисний характер. Гравці, – включно із гравцями на біржі, – зазвичай вдаються до ритуалів, які психологічно усувають невизначеності, що на них чатують. Так само це стосується ризиків, перебігові яких ми не у змозі зарадити, бо ж взагалі бути живим, – за самим визначенням, – є ризикованою справою. Тому аж ніяк не слід дивуватися, що люди усе ще радяться з астрологами, особливо у вирішальні моменти їхнього життя.

Крім того, визнання ризику являє собою також чинник на- снаги й змагальності, – згадаймо про задоволення, що їх декотрі люди отримують від ризикованої гри, швидкісного кермування автомобілем, сексуального авантюризму або стрімкої круговерті ролер-костера². Навіть більше, позитивне наповнення ризику і є якраз джерелом саме тієї енергії, яка створює сучасне економічне багатство.

Дві сторони ризику – негативна й позитивна – оприявнюються від найперших днів модерного індустріального суспільства. Ризик – це мобілізаційна динаміка суспільства, яке повертає у бік змін і воліє радше обирати своє власне майбутнє, аніж залишати його релігії, традиції або примхам природи. Модерний

² Ролер-костер – атракціон, одним із складників якого є швидке обертання зі спусками й підйомами, укр. аналог - американські гірки. (Пер.)

капіталізм відрізняється од усіх попередніх форм економічних систем характером свого ставлення до майбутнього. Попередні типи ринкової діяльності були нерегулярними або частковими. Наприклад, діяльність купців і крамарів ніколи не займала бодай помітного місця у засадничій будові традиційних цивілізацій, які усі залишалися переважно сільськогосподарськими й сільськими.

Модерний капіталізм вбудовується у майбутнє шляхом обчислення прийдешніх прибутків і втрат, а по тому й – ризику, як безперервного процесу. Цього не можна було чинити до відкриття в Європі у п'ятнадцятому стріччі подвійної бухгалтерії, завдяки якій стало можливим якнайточніше простежувати шлях, що на ньому гроші можна вкласти таким чином, аби отримати їх іще більше. Звичайно, багато ризиків, – як-от пов'язаних із впливом на здоров'я, – ми прагнемо усунути тією мірою, як це тільки видається можливим. Цим пояснюється, чому поняття ризику від самих його джерел супроводжується появою страхування. Ми не повинні тут мати на думці лише приватне або комерційне страхування. Держава добробуту, розвиток якої можна прослідкувати аж до виданих в Англії за Єлизаветинської доби законів на захист бідних, становить в своїй основі систему управління ризиками. Її призначення у тому, аби створити захист від негараздів – хвороби, інвалідності, втрати роботи, похилого віку, – що їх раніше вважали залежними від наставлення богів.

Страхування становить головне опертя для людей, які готуються йти на ризик. Воно є основою безпеки там, де долю потіснило активне ставлення до впорядкування майбутнього. Подібно до ідеї ризику, модерні форми страхування виникли суголосно із мореплаванням. Найдавніші морські страхові поліси були написані у шістнадцятому сторіччі. Лондонська компанія вперше здійснила страхування у зв'язку із ризиком далекого морського плавання у 1782 році. Дещо пізніше Лондонське морське товариство Лойда посіло провідне становище у формуванні індустрії страхування, яке вона зберігала упродовж двох сторіч.

Збагнути сенс страхування можливо лише за умови, що ми віримо у по-людськи впорядковане майбутнє. Це один із засобів такого впорядкування. Страхування стосується чогось такого, що гарантує безпеку, але насправді воно паразитує на ризику і ставленні до нього людей. Ті, хто здійснює страхування, – чи-то у формі приватного страхування, чи державної системи добробуту, – ризик по суті просто перерозподіляють. Якщо хтось

реалізує право на страхування від знищення через пожежу його чи її будинку, то ризик од цього не зникає. Домовласник продає свій ризик страхувальникові в обмін на плату. Обмінювати ризик та скидати із себе його тягар – це зовсім не випадкова риса капіталістичної економіки. Без неї реально існуючий капіталізм неможливо ані помислити, ані вважати працездатним.

На підставі цих причин ідея ризику завжди була домішана до модерну, однак я хочу довести, що за поточного періоду ризик набуває нової й особливої ваги. Вважалося, що ризик має бути способом регулювання майбутнього, його нормалізації і підведення під наш домінуючий вплив. Та не так сталося, як гадалося. Наші щирі прагнення контролювати майбутнє б'ють по нас рикошетом, змушуючи відшукувати різноманітні способи ставлення до невизначеності.

Найліпший спосіб пояснити те, що відбувається, полягає у тому, щоб розмежувати два типи ризику. Один із них я називатиму зовнішнім ризиком. Зовнішній ризик – це ризик, який ми сприймаємо як похідний від зовнішніх обставин, від усталеності традиції або природи. Цей ризик я хочу відокремити од ризику штучного, під яким я розумію ризик, що спричинюється лише впливом на світ розвитку нашого знання. Штучний ризик стосується ризикованих ситуацій, щодо яких у нас дуже мало історичного досвіду, аби з ними упоратися. Під цю категорію підпадає більшість ризиків, пов'язаних із довкіллям, – як-от із глобальним потеплінням. На них безпосереднім чином впливає дедалі зростаюча глобалізація, міркування про яку я виклав у розд. I.

Найкращий спосіб, яким я можу прояснити відмінність між двома різновидами ризику, полягає в наступному. Можна стверджувати, що в усіх традиційних культурах та в індустріальному суспільстві, впритул до порогу сьогодення, людські істоти були занепокоєні ризиками, що породжувалися зовнішньою природою – поганим врожаєм, повенями, чумою або голодом. Однак на певному відтинку часу – за історичним відліком зовсім недавно – ми почали менше непокоїтися з приводу того, що може вчинити нам природа, і дедалі більше тим, що ми самі заподіяли природі. Це слугує прикметою переходу від панування зовнішнього ризику до переважання впливу ризику, який створений штучно.

Хто ж такі оці «ми», що відчувають занепокоєння? Отож, я наразі гадаю, що це усі ми поспіль незалежно од того, чи перебуваємо ми в багатих, а чи бідних частинах світу. У той же час оче-

видно, що існує розмежування, яке назагал відділяє багаті регіони від решти. У бідніших країнах усе ще існують, переплітаючись із новими ризиками, чимало «традиційних» ризиків на кшталт щойно згаданого – ризику голоду за умови поганого врожаю.

Наше суспільство живе після того, як настав кінець природи. Кінець природи вочевидь зовсім не означає, що фізичний світ або фізичні процеси перестали існувати. Він стосується факту, що лише дуже незначна частка нашого навколишнього матеріального середовища бодай залишилася незайманою через людське втручання. Чимало із того, що зазвичай було природним, уже не є суцільно природним, хоч ми й не завжди можемо бути певні, де припиняється перше й починається друге. У 1998 році у Китаї відбулися великі повені, під час яких багато людей втратили життя. Половоддя на багатьох ріках завжди повторювалося у китайській історії. Чи були ці останні повені у переважній кількості такими ж самими, чи до них спричинилися глобальні зміни у кліматі? Хто знає, проте наявні деякі незвичні ознаки повеней, які засвідчують, що їхні причини не були всуціль природними.

Штучний ризик не тільки заторкує природу – або те, що зазвичай було природою. Він просотується також в інші сфери життя. Наприклад, візьмімо шлюб або сім'ю, які зараз переживають глибокі зміни в індустріальних країнах і до певної міри по усьому світові. Два або три покоління перед цим, коли люди брали шлюб, вони усвідомлювали, що саме вони роблять. Шлюб, переважно закріплений традицією або звичаєм, уподібнювався природному станові, яким він безсумнівно продовжує залишатися у багатьох країнах. Однак там, де традиційний спосіб життя починає руйнуватися, – що позначається на одруженні та формуванні стосунків, – існує виразне відчуття того, що люди не знають, що вони роблять, бо інституції шлюбу й родини аж надто змінилися. За цих умов вони, як першопрохідці, мають розпочинати все заново. Нехай це усвідомлюється чи ні та у таких ситуаціях стає невідворотним, що люди дедалі більше починають міркувати з огляду на ризик. Вони повинні сміливо прийняти виклик свого особистого майбуття, яке набагато більше ніж у минулому відкрите назустріч усім нагодам і небезпекам, що із цього випливають.

Із поширенням штучного ризику ризикованість набуває нової якості. Як я раніше вказував, поява ідеї ризику була тісно пов'язана із перспективою розрахунку. Більшість форм страхування безпосередньо базуються на цьому зв'язку. Наприклад, щоразу

як хтось сідає в автомобіль, він може обчислити персональні шанси потрапити в аварію. Це є статистичним передбаченням, і низку таких випадків можна значно подовшити. Ситуації зі штучним ризиком на це не схожі. Ми просто не знаємо, яким є рівень ризику, і в багатьох випадках ми з певністю й не знатимемо, доки не буде занадто пізно.

Нещодавно (1996) була десята річниця аварії на Чорнобильській атомній станції в Україні. Ніхто не знає, якими будуть її довготривалі наслідки. Може виникнути, -а то й ні – через певний відтинок часу загроза для здоров'я в результаті накопичення шкідливих речовин. Точнісінько те ж саме справджується у випадку із BSE³ у Сполученому Королівстві – спалахом хвороби так званого коров'ячого сказу, – якщо подивитися на нього у перспективі прихованого впливу на людей. Наразі ми не можемо бути впевнені у тому, що у якийсь момент часу занедужає набагато більше людей, ніж зараз.

Або ж погляньмо, у якому становищі ми опинилися з огляду на ті зміни, які відбуваються у планетарному кліматі? Більшість вчених, які добре обізнані у цій галузі, переконані, що глобальне потепління відбувається і що потрібно вдатися до певних заходів аби цьому запобігти. Однак ще в середині 1970-х років ортодоксальна наукова думка полягала в тому, що світ перебуває у фазі глобального похолодання. Майже ті самі явища, що наводилися на підтримку гіпотези про глобальне похолодання, тепер залучаються до гри аби посприяти аргументам на користь глобального потепління – спека, холод, незвичайні типи погоди. Отож, чи відбувається глобальне потепління і чи спричинене воно людьми? Ймовірно, – але ми не будемо й далі не можемо бути цілковито певними, доки не стане надто пізно.

За цих обставин у політиці утворюється новий моральний клімат, для якого характерна позиція «тягни й штовхай» – поміж звинуваченнями у панікуванні, з одного боку, та у замовчуванні, з другого. Хоч хто там буде – урядовий чинник, науковий експерт або дослідник, що серйозно йде на даний ризик, – він або вона повинні його оприлюднити. Про нього необхідно широко оповістити, позаяк людей слід переконати, що ризик реальний – навколо нього належить вчинити галас. Проте, якщо цей галас таки вчинено, а ризик виявився мінімальним, тих, хто до цього був причетний, буде звинувачено у збурюванні паніки.

BSE (скор.) bovine spongiform encephalopathy – коров'яча губкоподібна енцефалопатія, або «коров'ячий сказ»; хвороба, яка вражає велику рогату худобу. (Пер.)

Припустімо, однак, що спочатку влада вирішує, що ризик доволі невеликий, як це зробив британський уряд у ситуації із зараженою яловичиною. У цьому випадку уряд насамперед повідомив: ми спираємося тут на висновки науковців; серйозного ризику немає, і будь-хто із бажаючих може без остраху продовжувати їсти яловичину. У таких ситуаціях, коли події повертаються навспак, – як це фактично й відбулося, – владу звинуватять у замовчуванні, й небезпідставно.

Справи бувають навіть набагато складніші, аніж засвідчують ці приклади. Хоч як парадоксально, але зчинення паніки може бути необхідним задля усунення ризику, на який ми наражаємося, проте, якщо успіху досягнуто, то виявляється, що це справді було панікування. За приклад може правити випадок із СНІД. Уряди й експерти розгорнули величезну роботу серед громадськості щодо роз'яснення ризиків, пов'язаних із небезпечним сексом, з метою переконати людей змінити свою сексуальну поведінку. Частково внаслідок цього у розвинутих країнах СНІД не поширився настільки інтенсивно, як це передрікалося напочатку. По тому була відповідна реакція: чому ви подібним чином залякували людей? Усе ж, як ми знаємо із подальшого глобального поширення СНІДу, вони були праві – і є наразі – діяти саме таким чином.

У сучасному суспільстві такого роду парадокс стає узвичаєним, проте немає легкодосяжного способу, як із ним впоратися. Тому що, як я зазначав раніше, у більшості ситуацій зі штучним ризиком навіть сам факт наявності ризику, схоже, підлягає обговоренню. Ми не можемо знати заздалегідь, коли ми насправді панікуємо, а коли ні.

Сьогодні наше ставлення до науки і технології відрізняється од того, що було характерним для давніших часів. У західному суспільстві упродовж майже двох століть наука функціонувала на кшталт традиції. За своїм призначенням наука має перебороти традицію, але в дійсності вона перетворилася на щось дуже своєрідне. Вона стала чимось таким, що більшість людей шанує, але що є зовнішнім стосовно їхньої діяльності. Непрофесіонали «набираються» думок від експертів.

Чимдужче наука й технологія втручаються у наше життя, – і роблять це на глобальному рівні, – тим менше ця перспектива контролюється. Більшість із нас, включно з урядовими чинниками й політиками, мають – і повинні мати – набагато активніші й зацікавленіші взаємини з наукою й технологією, ніж ми до цього звикли.

Ми не можемо просто «приймати» ті винаходи, що їх продукують вчені, бодай лише на тій підставі, що вчені часто-густо поміж собою сперечаються, особливо в умовах штучно створеного ризику. Тепер кожен усвідомлює засадничо мобільний характер науки. Хоч де б і хто б обирав, що йому їсти, чим снідати, пити каву декофіновану, а чи звичайну, – ця особа приймає рішення у контексті суперечливої й мінливої наукової і технологічної інформації.

Ось візьмімо червоне вино. Був час, коли червоне вино, як і інші алкогольні напої, вважалось для здоров'я шкідливим. Згодом дослідження показали, що споживання червоного вина у розумних кількостях оберігає від серцевої хвороби. В результаті було встановлено, що це властиво будь-якому різновиду алкоголю, але він виявляє свою захисну функцію лише для людей віком понад 40 років. Хто знає, що покаже нам наступна серія відкриттів?

Дехто стверджує, що найефективніший засіб упоратися із зростанням штучного ризику полягає у встановленні меж відповідальності шляхом засвоєння так званого «упереджувального принципу». Вперше поняття упереджувального принципу з'явилося на початку 1980-х років в Німеччині у контексті екологічних дебатів, які там проводилися. Беручи найпростіше, воно передбачає, що вплив на наслідки втручання у довкілля (й, відповідно, на інші форми ризику) слід здійснювати навіть тоді, коли дані щодо них не є надійними. Отож, у 1980 році у кількох європейських країнах було започатковано програми, щоб протистояти кислотним дощам, у той час як у Британії обмаль переконливих доказів використали для виправдання бездіяльності стосовно цієї та інших проблем, пов'язаних із забрудненням.

Проте упереджувальний принцип не завжди є сприятливим, а то й підходимо як засіб улагодження проблем ризику й відповідальності. Не завжди можливо застосувати настанову «знаходитися поближче до природи» або обмежувати нововведення замість того, щоб їх використовувати. Причина полягає у тому, що баланс здобутків і загроз від наукового й технологічного поступу, а також інших форм соціальних змін, є незначним. Візьмімо за приклад розбіжності щодо генетично модифікованих продуктів харчування. Генетично модифіковані культури вже ростуть по усьому світові на 35 мільйонах гектарів землі – площі, яка за розмірами у 1,5 перевищує Британію. Більшість із них вирощуються у Північній Америці і Китаї. Сільськогосподарські культури включають сою, кукурудзу, бавовну й картоплю.

Не більш переконлива ситуація складається й там, де природа вже не є природою. Ризики тягнуть за собою численні невідомості, або, якщо можна так висловитися, відомі невідомості, позаяк світові притаманна виразна тенденція нас дивувати. У ньому можуть мати місце наслідки, які ще ніхто не спромігся передбачити. Один із різновидів ризику полягає у тому, що сільськогосподарські культури можуть призвести до середньо- або довготермінових загроз для здоров'я. Зрештою доволі чого у галузі генної технології є засадничо новим і відмінним од старих методів схрещування.

Інша перспектива полягає у тому, що інкорпоровані до сільськогосподарських культур гени – з метою підвищити стійкість до шкідників, – можуть поширитися й на інші рослини, – породжуючи «супербур'яни». Своєю чергою це могло б скласти загрозу біологічному розмаїттю довкілля.

Через те що тиск задля вирощування і споживання генетично модифікованих культур частково скермовується гострими комерційними інтересами, то чи не було б розумно накласти на них глобальну заборону? Навіть якщо припустити, що така заборона здійсненна, то далєбі не все, – як це завжди водиться, – виявляється таким вже й простим. Інтенсивна агрокультура, що нині широко практикується, не має невичерпного потенціалу стійкості. Вона використовує величезну кількість хімічних добрив та засобів боротьби зі шкідниками, які є руйнівними для довкілля. Ми не можемо повернутися навспак, до більш традиційних способів ведення сільського господарства, та ще й мати надію прогледувати населення планети. Культури, що їх піддано біоінженерній обробці, спроможні скоротити використання хімічних забруднювачів і тим самим допомогти вирішити ці проблеми.

Хоч з якого боку кинь оком, на нас повсюдно чатує ризикований менеджмент. Із поширенням штучного ризику уряди вже не можуть робити вигляд, що такий менеджмент – це не їхня справа. Вони змушені йти на співпрацю, позаяк дуже мало ризиків нового гатунку мають якийсь стосунок до міжнаціональних кордонів.

Проте, як звичайні індивіди, ми не можемо ані нехтувати цими ризиками, ані очікувати поки надійдуть остаточні наукові дані. Як споживачі, кожен із нас повинен вирішити сам для себе, чи спробувати застерегтися від генетично модифікованих продуктів, а чи й ні. Ці ризики і труднощі, що їх обсідають, глибоко увійшли в наше повсякденне життя.

Дозвольте мені перейти до висновків і разом переконатися у чіткості моїх аргументів. Наша доба не більш небезпечна – й не більш ризикована – ніж ті, коли жили минулі покоління, але баланс ризиків і загроз змістився. Ми живемо у світі, коли створені нами власноруч небезпеки є так само загрозливими, – а то й більше, – порівняно із тими, що виходять з-назовні. Деякі із них справді катастрофічні, як-от глобальний екологічний ризик, розповсюдження ядерної зброї або падіння світової економіки. Інші ж зачіпають нас як індивідів набагато безпосередніше, наприклад, ті, які пов'язані із харчуванням, медициною і навіть одруженням.

Така ера як наша неминуче підживлюватиме релігійне відродження й різноманітні новітні філософії, що спрямовані проти наукового світогляду. Через екологічні ризики декотрі мислителі у царині екології перетворилися на ворогів науки, ба навіть раціонального мислення взагалі. Це не є надто розумною позицією. Ми й гадки не мали б про ці ризики без наукового аналізу. Проте на підставі вже наведених причин наше ставлення до науки не буде й не може бути таким самим як у попередні часи.

У поточний період ми не маємо установ, завдяки яким ми могли б провадити моніторинг технологічних змін на національному або глобальному рівні. Можна було б уникнути катастрофи в Британії чи де-інде, пов'язаної із коров'ячим сказом, коли б було налагоджено публічний діалог щодо технологічних змін та їх проблематичних наслідків. Розгортання публічних заходів, що мають справу з наукою і технологією, не звели б нанівець труднощі, побудовані на дилемі панікування *versus* замовчування, але це б нам дозволило послабити її найбільш руйнівні наслідки.

Насамкінець, не може бути й мови про спрощено негативне ставлення до ризику. Ризик завжди потребує дисципліни, але активне ризикування становить чільний елемент динамічної економіки та інноваційного суспільства. Жити у добу глобалізації означає вміння впоратися із розмаїттям нових ситуацій ризику. Підтримуючи наукові нововведення або інші форми поступу, нам потрібно справді часто бути відважними, а не розважливими. Наостанок, один із коренів терміну «ризик» у португальській мові означає «наважуватися».

3. Традиція

Коли шотландці збираються разом, аби відсвяткувати свою національну тотожність, вони це роблять так, як це закріплено у традиції. Чоловіки вбираються у кілти⁴, кожному кланові належить мати свою власну картату тканину, а церемоніальні дії супроводжуються завиванням волинок. За допомогою цих символів вони виказують свою вірність старовинним ритуалам – ритуалам, що їх походження сягає далекої давнини.

За винятком того факту, що воно якраз і не сягає. Поряд із більшістю інших символів шотландськості ці ритуали становлять цілком новітнє утворення. Скидається на те, що короткий кілт був винайдений на початку вісімнадцятого сторіччя англійським промисловцем із Ланкаширу Томасом Ровлінсоном. Він заповзвся внести зміни в тодішнє вбрання шотландських горян, аби зробити його більш підходящим для робочого люду.

Кілти були продуктами індустріальної революції. Мета полягала не в тому, щоб зберегти віками освячені звичаї, а навпаки – вивести шотландських горян із порослих вересом боліт і направити їх до фабрики. Життєвий шлях кілту не розпочинався у вигляді національного одягу шотландця. Мешканці долин, які складала переважну більшість шотландців, вбачали в одязі горян варварську форму вбрання й дивилися на неї із деяким презирством. Подібно до цього, чимало із кланових картатих тканин, що їх нині носять, були винайдені упродовж вікторіанської доби зусиллями підприємливих кравців, які вірно вбачали в них предмет доброго збуту.

⁴ Kilt - кілт, картата шотландська спідниця, елемент чоловічого вбрання. (Пер.)

Багато із того, про що ми думаємо як про традиційне й занурене у віковичну імлу, насправді є продуктом заледве кількох останніх сторіч, а то й часто-густо іще більш новітнім. Випадок із шотландським кілтом узятю із славнозвісної праці істориків Еріка Гобсбовма і Теренса Рейнжера, яка має назву *Винахід традиції*. Вони наводять приклади винайдених традицій із життя низки несхожих поміж собою країн, включаючи колоніальну Індію.

У 1860 році британці спорядили археологічну експедицію з метою дислідити величні пам'ятки старовини Індії і зберегти індійську «спадщину». Позаяк вони були переконані, що місцеві мистецтва й ремесла перебувають у занепаді, то й збирали докупи старовинні вироби, щоб передати їх до музеїв. Наприклад, до 1860 року як індійські, так і британські солдати вдягалися в однострої західного зразка. Проте, з точки зору британця, індійці мали виглядати як індійці. Військові однострої були видозмінені, включивши до свого складу чалму, пасок і кітель, які вважалися «автентичними». Деякі із винайдених, чи напіввинайдених тоді традицій продовжують існувати в країні й зараз, хоч, звичайно, чимало інших були пізніше відкинуті.

Традиція і звичай – ось що становило зміст життя основної маси людей упродовж найтривалішого відтинку людської історії. Незважаючи на це, прикметним є факт вкрай незначного інтересу, що його виказують до них вчені й філософи. Існує безліч дискусій стосовно того, що являє собою модернізація і що означає бути модерним, але вельми мало про те, що таке традиція. Коли я збирав матеріали для цього розділу, то надібав на десятки академічних праць англійською мовою, у назві яких було слово «модерн». Я ж бо й сам написав декілька, – та зрештою спромігся віднайти лишень кілька книг, які були спеціально присвячені традиції.

Європейське Просвітництво 18 сторіччя було тим періодом, за якого традиція набула негативного змісту. Одна із його чільних постатей, барон де Гольбах, наступним чином виклав своє ставлення до цього питання:

Наставники доволі довго спрямовували погляди людей на небеса, тож нехай тепер спрямують їх на землю. Нехай же людський розум – геть виснажений незрозумілою теологією, сміховинними вигадками, незбагненними таємницями, пусто-порожніми обрядами – налаштується на пізнання природи, осяжних для нього цілей, земних істин та корисного знання. Щойно марнотні людські вигадки будуть відкинуті, то й розважливі дум-

ки невдовзі самі собою опанують тими людськими головами, про які гадали, що вони назавжди приречені помилятися.

Ясна річ, що Гольбах ніколи не намірявся серйозно займатися традицією та її роллю у суспільстві. Традиція тут постає усього-на-всього як тіньовий бік модерну, якась химерна прибудова, що її легко можна усунути. Якщо ми насправді хочемо схопити суть традиції, то ми не можемо ставитися до неї просто як до дурниці. Лінгвістичні корені слова «традиція» старі. Англійське слово за походженням сягає латинського терміна *tradere*, що означає передавати або давати комусь іншому на збереження. Напочатку *tradere* вживалося у контексті римського законодавства, де воно відносилось до законів про спадкоємність. Вважалося, що власність, яка переходить від одного покоління до другого, має бути передана на основі довіри – спадкоємець зобов'язаний її захищати й плекати.

Може скластися враження, що поняття традиції, на відміну од кілтів і волинок, існувало повсюдно упродовж багатьох сторіч. Та знову ж таки, видимість оманлива. Термін «традиція» у тому сенсі, як він зараз уживається, фактично є продуктом останніх двох сторіч у європейській історії. Подібно до поняття ризику, про яке йшлося у попередньому розділі, за часів середньовіччя не існувало жодного загального уявлення про традицію. У такому слові не було ніякої потреби достоту тому, що традиція і звичка існували повсюдно.

Далі, сама по собі ідея традиції становить витвір модерну. Це не означає, що її не можна застосовувати по відношенню до домодерних або не-західних суспільств, а йдеться лише про те, що ми повинні ставитися до дискусії про традицію із певною засторогою. Ототожнюючи традицію із догмою і неосвіченістю, мислителі доби Просвітництва у такий спосіб прагнули виправдати власне суцільне поглинання новизною.

Отож, як ми повинні розуміти «традицію», коли вивільняємося від упереджень Просвітництва? За добрий початок тут може слугувати повернення до винайдених традицій. Як зазначають Гобсбюм і Рейнджер, винайдені традиції і звичаї не є первозданими. Вони скоріше вигадані, ніж виникли спонтанно; вони застосовуються як засіб панування; вони не існували від прадавніх часів. Факт їхньої тяглості із далеким минулим зазвичай виявляється хибним.

Я б хотів внести сум'яття у їхні докази. Я б сказав, що усі традиції є традиціями винайденими. Жодне із традиційних

суспільств не було повністю традиційним, а традиції та звичаї були винайдені на підставі різноманітних причин. Ми не повинні вважати, що свідомо розбудова традиції розпочалася лише за модерного періоду. Понад те, традиції завжди інкорпоровані до влади незалежно од того, створені вони зумисно чи ні. Королі, імператори, священнослужителі та інші упродовж тривалого часу винаходили традиції, що їм були підхожі та узаконювали їхнє правління.

Це справжнісінький міф думати про традиції, що вони не підлягають змінам. З часом традиції еволюціонують, але крім того, вони можуть цілком раптово змінитися або трансформуватися. Якщо можна тут так висловитися, то вони винайдені й перевинайдені.

Звичайно, деякі традиції, як-от ті, що пов'язані з великими релігіями, тривають у часі упродовж сторіч. Наприклад, існують засадничі настанови Ісламу, що їх майже усі віруючі мусульмани повинні дотримуватися і які залишалися за усіма ознаками незмінними упродовж дуже тривалого періоду. Та хоч яка тяглість є притаманною таким доктринам, вона крокує пліч-о-пліч із багатьма змінами, навіть революційними, які стосуються їхнього тлумачення та використання. Немає такої речі, як довершено чиста традиція. Подібно до усіх інших світових релігій Іслам увібрав в себе величезну кількість культурних джерел, – тобто, інших традицій. Те ж саме, але на більш загальному рівні, характеризує Оттоманську імперію, яка роками всотувала – з-посеред інших – арабські, перські, грецькі, римські, берберські, турецькі та індійські впливи.

Втім, це просто хибно вважати, що якась певна сукупність символів або практик, аби бути традиційною, має існувати упродовж сторіч. Різдвяне звернення монарха, яке кожного року транслюється по радіо в Британії, стало традицією. Але ж започатковане воно було лише у 1932 році. Тривалість у часі не становить ключової серед інших характерних рис традиції чи її більш поширеного родича – звичаю. Визначальними рисами традиції є ритуал і повторення. Традиції завжди належать до прикмет груп, спільнот або колективів. Індивіди можуть наслідувати традиції і звичаї, але традиції не становлять якості індивідуальної поведінки, як це властиво звичкам.

Що особливо притаманне традиції, то це те, що вона окреслює щось на кшталт істини. Для того, хто наслідує традиційну практику, не постає аніяких питань щодо альтернатив. Хоч би

яких численних змін вона зазнавала, усе ж традиція забезпечує кістяк діяльності, що назагал не викликає сумнівів. Зазвичай традиція має своїх охоронців – мислителів, священиків, мудреців. Охоронці – це зовсім не те саме, що експерти. Вони здобуваються на становище і владу завдяки тому фактові, що лишень вони спроможні інтерпретувати традиційну ритуальну істину. Лише вони можуть розгадати справжнє значення сакральних текстів або інших символів, які застосовуються в колективних ритуалах.

Просвітництво заповзялося зруйнувати владу традиції й лише частково досягло мети. Упродовж тривалого відтинку часу у більшій частині модерної Європи традиції залишалися міцними, а то й навіть ще більше вкорінилися на теренах ледь не усієї решти світу. Чимало традицій було відновлено, інші ж були засновані заново. З боку певних секторів суспільства існувало узгоджене прагнення до того, аби захистити або пристосувати старі традиції. Врешті-решт, це якраз те, на чому сходилися раніше і зараз сходяться консервативні філософи. Традиція либонь є найбільш засадничим поняттям консерватизму, позаяк консерватори переконані, що вона містить в собі накопичену мудрість.

Подальша причина стійкості традиції в індустріальних країнах полягала в тому, що інституційні зміни, започатковані модерном, обмежувалися головним чином громадськими установами – особливо управлінням та економікою. Традиційні способи діяльності оприявнювали тенденцію живучості та відновлення у багатьох ділянках життя, включно із повсякденністю. Можна було б навіть стверджувати про наявність чогось схожого на симбіоз між модерном і традицією. Наприклад, у більшості країн сім'я, сексуальність і міжстатевий поділ залишалися надто просякнутими традицією і звичкою.

Сьогодні під впливом глобалізації відбуваються дві засадничі зміни. У західних країнах не тільки громадські установи, але й повсякденне життя починають вивільнятися з-під влади традиції. Інші ж суспільства у світі, що залишаються більш традиційними, починають детрадиціоналізуватися. Я вбачаю у цьому осердя з'явлення глобального космополітичного суспільства, про яке я говорив раніше.

Це суспільство, яке живе після того, як настав кінець природи. Іншими словами, чимдалі, то все менше сторін фізичного світу залишаються цілковито природними, тобто не підданими

дії людського втручання. Це також суспільство, яке живе після того, як настав кінець традиції. Кінець традиції не означає, що традиція зникає, – як того хотіли мислителі Просвітництва. Навпаки, у різних проявах вона продовжує існувати повсюдно. Та усе менше й менше, – якщо про неї можна висловитися таким штибом, – це традиція, яка живе традиційним способом. Традиційний спосіб означає захист традиційних форм діяльності за допомогою притаманних їм ритуалів і символізму, тобто це захист традиції на підставі її внутрішніх вимог до істини.

Світ, у якому модернізація не обмежується якимось одним географічним ареалом, а дається взнаки на глобальному рівні, позначається на традиції численними наслідками. Буває, що традиція і наука інколи переплітаються – дивовижно й цікаво. Зверніть увагу, наприклад, на часто обговорюваний епізод, який стався в Індії у 1995 році, коли у деяких індуїстських храмах божества, як видається, пили молоко. В один і той же день не лише в Індії але по усьому світові кілька мільйонів людей намагалися запропонувати молоко святим образам. Деніс Відал – антрополог, який писав про цей феномен, – *зауважує: одночасно демонструючи себе у кожній країні світу, де мешкають індійці, індуїстські божества можуть здобути успіх, витворюючи перше за усі часи диво суголосно з ерою, яку на кожному кроці переслідує гасло глобалізації.*

Так само цікавим є факт широкого визнання – як віруючими так і невіруючими – того, що наукові експерименти доконче потрібні, аби встановити справжність дива. Науку було поставлено на службу вірі.

На підставі цього прикладу видно, що традиція не тільки продовжує жити, але й відроджується. Разом з тим традиції також часто-густо поступаються модерну і за певних обставин чинять у такий спосіб геть по усьому світові. Традиція, зміст якої спустошено й комерціалізовано, перетворюється на спадщину або на кітч, як-от купівля усіляких дрібничок у крамницях аеропортів. Як показує індустрія спадщини, спадщина – це традиція, що подається як видовище. Оновлені будівлі на туристичних сайтах можуть виглядати блискуче, й навіть саме оновлення може бути автентичним майже до останньої деталі. Але збережена таким чином спадщина є відірваною од внутрішньої життєвої сили традиції, яка полягає у злуці із досвідом повсякденного життя.

З моєї точки зору, цілком раціонально визнавати те, що традиції у суспільстві достеменно потрібні. Ми не можемо прийня-

ти просвітницької ідеї стосовно того, що світ повинен повністю позбутися традиції. Традиції потрібні і завжди продовжуватимуть існувати, бо вони надають життю тяглості й форми. Ось візьмімо за приклад академічне життя. Кожен в академічному світі працює всередині традицій. Навіть академічні дисципліни, як певні цілісності, – як-от економіка, соціологія або філософія, – мають традиції. Причина тут у тому, що ніхто не у змозі працювати на підставі повної еkleктики. Без інтелектуальних традицій ідеї не мають ніякого стрижня чи спрямування.

Однак, частину академічного життя складає постійне з'ясування меж цих традицій і заохочення активного поміж ними взаємообміну. Традиції чудово можна захистити не-традиційним шляхом – і в цьому полягає їхнє майбуття. Ритуали, церемонії і повторення відіграють важливу соціальну роль, яка є зрозумілою і згідно з якою діють більшість організацій, включно із урядами. Традиції й надалі будуть підтримуватися такою мірою, якою уможливлуватиметься їхнє обґрунтування. – але не на засадах притаманних їм внутрішніх ритуалів, а у порівнянні з іншими традиціями або способами життєдіяльності.

Усе це правдиво навіть по відношенню до релігійних традицій. Зазвичай релігія асоціюється з ідеєю віри, чимось на зразок різкого емоційного переходу до переконання. Та у космополітичному світі набагато більше людей ніж будь-коли раніше перебувають у регулярних контактах з іншими людьми, які думають інакше порівняно із ними. Від них вимагається виправдання їхніх переконань, – принаймні подумки – як для них самих, так і для інших. Хоч би як там було, але існує чимала частка раціонального у стійкості релігійних ритуалів та релігійної шани у суспільстві, яке детрадиціоналізується. І це якраз те, що й має бути.

Проте зі зміною ролі традицій у наше життя вводиться нова динаміка. Підсумково її можна подати як «штовхай – тягни» між автономією дії та примусовістю, з одного боку, і космополітизмом та фундаменталізмом, з другого. Там, де традиція відступила, ми силоміць утягуємося у більш відкрите і рефлексивне життя. За умов автономії і свободи приховану потугу традиції можуть заступити більш відкриті дискусія і діалог. Але ці вияви свободи тягнуть слідом за собою інші проблеми. Суспільство, яке живе по той бік природи і традиції, – як живуть тепер майже усі західні суспільства, – є таким, що вимагає прийняття рішень як у повсякденному житті, так і де-інде. Темна сторона прийняття

рішення стосується з'явлення згубних звичок і непереборних імпульсів. Тут відбувається щось справді інтригуюче, але й разом тривожне. Здебільшого усе це зосереджується у розвинених країнах, але починає також спостерігатися у середовищі заможних груп і в інших місцях. Про що я наразі говорю, стосується поширення ідеї і реальної практики згубних звичок. Поняття згубної звички у своїх витоках застосовувалося винятково до алкоголізму і наркоманії. Але тепер ним може бути охоплена будь-яка ділянка діяльності. Кожен може виявляти згубну схильність до праці, фізичних вправ, їжі, сексу, а то й навіть любові. Причина полягає у тому, що ці форми діяльності – та й деякі інші життєві прояви – набагато менше структуровані традицією і звичкою, ніж це було колись.

Подібно до традиції згубна звичка зосереджена довкола впливу минулого на сучасне; і, як і в випадку з традицією, повторенню тут належить ключова роль. Минуле, про яке йдеться, – це минуле радше індивідуальне, ніж колективне, і до повторення тут підганяє тривога. Я вбачаю у згубній звичці заморожену автономію. Кожний контекст детрадиціоналізації відкриває можливість більшої свободи дії, аніж та, що була раніше. Ми тут говоримо про людське вивільнення із обіймів минулого. Згубні нахили вступають у гру тоді, коли вибір, що до нього спонукає автономія, постає у перекрученому вигляді – як тривога. У царині традиції минуле структурує теперішнє через спільні колективні переконання і почуття. Наркоман також перебуває у полоні минулого, – але з тієї причини, що він або вона не можуть порвати із тим, що на самому початку було вільно обрано як особливості індивідуального способу життя.

Мірою того, як стискається сфера впливу традиції і звичаїв на світовому рівні, змінюється відповідно й головна підвалина нашої самоідентичності – наше самовідчуття. У більш традиційних ситуаціях самовідчуття здебільшого підтримується завдяки стабільності соціального становища індивідів у спільноті. Там, де традиції занепадають і набирає сили вибір способу життя, особистість не становить винятку. Самоідентичність належить творити і відтворювати на активнішій основі аніж раніше. Це пояснює, чому усілякі різновиди терапії й консультацій набули такої популярності у західних країнах. Започатковуючи модерний психоаналіз, Фройд вважав, що він узасадничує наукове ставлення до неврозів. В результаті ж він зайнявся розробкою методу для відновлення ідентичності на ранніх стадіях детрадиціоналізації культури.

Зрештою, психоаналіз зводиться до того, що індивід повертається до свого минулого, аби набути більше автономії у майбутньому. Здебільшого те ж саме відбувається у групах самодопомоги, що поширилися у західних суспільствах. На анонімних зустрічах алкоголіків, наприклад, індивіди щоразу переповідають свої життєві історії й отримують підтримку від інших там присутніх осіб, які також виявляють бажання змінитися. Вони суттєво виліковуються від своїх згубних звичок тоді, коли повторно переписують перебіг подій у своєму житті.

Боротьба між згубним нахилом та автономією займає один полюс глобалізації. На іншому ж відбувається зіткнення між космополітичним світоглядом і фундаменталізмом. Може скласти враження, ніби фундаменталізм існував завжди. Це не так, – він виникнув у відповідь на глобалізаційні впливи, що ми їх спостерігаємо довколо нас. З'явлення самого терміну датується серединою сторіччя, коли його було ужито стосовно поглядів у деяких протестантських сектах у США, особливо тих, де заперечувався Дарвін. Незважаючи на це, навіть наприкінці 1950-х у великому Оксфордському словнику англійської мови була відсутня стаття про слово «фундаменталізм». До загального обігу воно увійшло лишень починаючи від 1960-х років.

Фундаменталізм – це не те ж саме, що фанатизм або авторитаризм. Фундаменталісти вимагають повернення до засадничих писань або текстів, за умови їхнього точного прочитання, і пропонують, аби доктрини, які виводяться на підставі такого читання, впроваджувалися у соціальному, економічному і політичному житті. Фундаменталізм надає нові життєвої снаги й значущості охоронцям традиції. Тільки вони мають доступ до «точного значення» текстів. Священнослужителі та інші привілейовані тлумачі здобуваються на світську, а також релігійну владу. Вони можуть перейматися тим, аби безпосередньо перебрати кермо управління, – як це сталося в Ірані, – або ж діяти у спілці із політичними партіями.

Фундаменталізм є словом суперечливим, бо багато хто із тих, кого інші називають фундаменталістами, не погоджуються, що термін може стосуватися їх самих. Тож чи можливо надати йому якогось об'єктивного значення? Я вважаю, що можливо, і визначаю його наступним чином. Фундаменталізм – це з усіх боків замкнена традиція⁵. Це традиція, яку захищають традиційним способом – шляхом зіставлення із ритуальною істиною – у

⁵ Beleaguerd tradition - (букв.) традиція в облозі. (Пер.)

глобалізованому світі, який дошукується причин. Тому фундаменталізові нічого робити із контекстом переконань – релігійним чи яким іншим. Що далєбі має вагу, – то це те, яким чином істину переконань захищають і обстоюють.

Подібно до традиції назагал, фундаменталізм не стосується того, у що люди вірять, а того, чому вони вірять і яким чином вони це виправдовують. Він не обмежується релігією. Китайські «червоні гвардійці» – із їхньою відданістю «малій червоній книзі» Мао – безумовно були фундаменталістами. Початкова суть фундаменталізму не пов'язана також із спротивом більш традиційних культур вестернізації, тобто із запереченням західного занепаду. Фундаменталізм може вирости на ґрунті будь-якої традиції. Він не має часу для двозначності, численних інтерпретацій або численних ідентичностей; це – заперечення діалогу у світі, від якого залежать лад і цілісність життя.

Фундаменталізм – дитя глобалізації, на яку він відгукується й разом використовує. Майже повсюдно фундаменталістські групи вдаються до широкого застосування новітніх комунікаційних технологій. Перед тим як Аїятолла Хомейні прийшов до влади в Ірані, поширювалися відеозаписи й касети із його проповідями. Войовничі групи індуїстів широко використовують Інтернет та електронну пошту з метою викликати «відчуття індуїстської ідентичності».

Хоч би якої форми він набрав – релігійної, етнічної, націоналістичної або безпосередньо політичної, – я вважаю правильним ставитися до фундаменталізму як до явища проблематичного. Він упритул межує із насильством та є ворогом космополітичних цінностей.

Попри це, фундаменталізм не є лишень антитезою глобалізаційного модерну, але й ставить до нього запитання. Найголовніше із них таке: чи можемо ми жити у світі, де немає нічого святого? У підсумку повинен сказати, що я не думаю, що можемо. Космополіти, до яких я зараховую насамперед себе, повинні увиразнити просту думку, що толерантність і діалог самі можуть керуватися цінностями універсалістського гатунку.

Усі ми потребуємо моральних зобов'язань, які вивищуються понад дріб'язковими клопотами і чварами буденного життя. Ми повинні бути готовими до того, аби піднятися на активний захист цих цінностей всюди, де вони занедбані або загрожені. Космополітична мораль сама потребує пристрасної наснаги. Жоден із нас не матиме заради чого жити, якщо ми не мали бодай чогось, за що варто померти.

4. Сім'я

Серед усіх теперішніх змін у світі немає жодних важливіших за ті, що відбуваються у нашому персональному житті – сексуальності, стосунках, шлюбі і сім'ї. Глобальна революція розгортається у сфері того, як ми про себе думаємо і як ми формуємо зв'язки і взаємини з іншими. Це революція, яка розвивається нерівномірно у різних регіонах і культурах, де їй чиниться чимала протидія.

Як і щодо інших ділянок нашого нестримного світу ми достоту не знаємо, яким зрештою тут виявиться співвідношення переваг і проблем. У деяких аспектах ці перетворення є найбільш важкими і дражливими серед усіх інших. Більшість із нас протягом тривалого часу можуть не звертати уваги на осяжніші проблеми – одну із причин складають труднощі у їхньому з'ясуванні, які виникають у процесі спільної праці. Однак, ми не у змозі відсторонитися од круговерті змін, які влучають прямисінько у саме серце нашого почуттєвого життя.

У світі є мало країн, де не відбувається напруженої дискусії щодо статевої рівності, регулювання сексуальності та майбутнього сім'ї. А там, де відкритих дебатів немає, то це має місце здебільшого тому, що їх активно придушують авторитарні уряди або фундаменталістські групи. У багатьох випадках ці суперечності мають національний та локальний характер – як і соціальна й політична реакція, яка на них виникає. Політики і групи тиску стверджують, що тільки-но політика щодо сім'ї модифікується, тільки-но у їхній осібній країні узяти розлучення стане важче чи легше, то й швидко налагодиться з'ясування усіх наших проблем.

Проте перетворення, що позначаються на персональній і почуттєвій сфері, сягають набагато далі кордонів будь-якої осібної країни, ба навіть такої великої, як Сполучені Штати. Аналогічні тенденції ми віднаходимо майже повсюдно, і видозмінюються вони лише за ступенем та відповідно до культурного середовища, у якому вони мають місце.

У Китаї, наприклад, держава розглядає питання про те, аби ускладнити розлучення. У період після Культурної революції були схвалені дуже ліберальні закони у галузі шлюбного законодавства. Відповідно до цих законів шлюб розглядався як діючий контракт, що може бути скасований, «коли чоловік і дружина обоє того бажають». Навіть якщо один із партнерів заперечує, розлучення може бути гарантоване, коли у подружньому житті зникла «взаємна прихильність». Належить зачекати лишень два тижні, після чого пара платить 4\$ і стає від цього моменту обопільно незалежною. Порівняно із західними країнами частка розлучень у Китаї є усе ще низькою, але стрімко зростає, – і це характерно також для інших азіатських розвиткових суспільств. У китайських містах дедалі частішають не тільки розлучення, але й також співжиття. На противагу цьому, у розлогіх китайській провінції усе відбувається зовсім по-інакшому. Не зважаючи на офіційну політику обмеження народжуваності – через застосування заохочень та покарань, – шлюб і сім'я тут набагато традиційніші. Шлюб – це угода між двома родинами, що укладається скоріше між батьками, аніж зацікавленими особами. Недавно проведене дослідження у провінції Гансу, яка відзначається низьким рівнем економічного розвитку, встановило, що 60 відсотків шлюбів усе ще укладається батьками. Як мовиться у китайській приказці: «Вряди-годи зустрічаєш, кивнеш головою, та й одружуєшся». У процесі модернізації Китаю існують певні дражливі повороти. Чимало із тих, хто наразі беруть розлучення у міських центрах, спочатку були одружені традиційним штибом у сільській місцевості.

У Китаї точиться багато розмов щодо збереження сім'ї. У багатьох західних країнах дебати з цього приводу є далєбі іще гучнішими. Сім'я стає місцем зіткнень між традицією і модерном, але й також їхньою метафорою. Існує либонь більше ностальгії, яка оточує втрачений родинний прихисток, аніж повернутої до якоїсь іншої, вкоріненої у минулому, установи. Політики й активісти послідовно констатують занепад родинного життя і вимагають повернення до традиційної сім'ї.

«Традиційна сім'я» є вельми строкатою категорією. У різних суспільствах і культурах існувало багато різних типів сім'ї і кривоспоріднених систем. Наприклад, китайська сім'я завжди відрізнялася від форм сім'ї, які були характерними для Заходу. У більшості європейських країн організований шлюб ніколи не був таким же узвичаєним, як у Китаї або Індії. Однак, сім'ї у немодерних культурах – як у минулому, так і зараз – були притаманні певні риси, що ми їх більшою чи меншою мірою знаходимо повсюдно.

Традиційна сім'я була передовсім економічною одиницею. Як правило, сільськогосподарське виробництво втягувало у свій колообіг усю сімейну громаду, у той час як серед дрібномаєтної знаті й аристократії головну підвалину одруження становило передання власності. У середньовічній Європі шлюбний контракт не укладався на підставі статевої любові; не ставилися також до нього як до царини, де така любов має розквітнути. Як пише французький історик Джордж Д'юбі, шлюб у середні віки зовсім не повинен був включати «легковажність, пристрасть або примху».

Нерівність між чоловіком і жінкою була внутрішньо притаманною властивістю традиційної сім'ї. На мою думку, значущість цього неможливо перебільшити. У Європі жінка становила власність свого чоловіка або батька – цебто маєтність, закріплену законом. Звичайно, нерівність між чоловіком і жінкою поширювалася і на сексуальне життя. Подвійні стандарти у сексуальних стосунках були безпосередньо пов'язані із потребою забезпечити тяглість родоводу та спадкоємність. Упродовж переважного відтинку історичних часів чоловіки широко і часом доволі відкрито користувалися послугами коханок, куртизанок і повій. Ті, хто мав чималі статки, вдавалися до амурних пригод із обслугою. Однак, чоловіки потребували впевненості, що їхні дружини є матерями їхніх дітей. Що схвалювалося в шляхетних дівчатах, то це незайманість, а в дружинах – постійність і вірність.

У традиційній сім'ї прав бракувало не тільки жінкам, але й дітям. За історичними вимірами ідея охорони законом дитячих прав є відносно новою. Як і в традиційних культурах сьогодні, у домодерний період дітей не вирощували заради них самих або ж на втіху батькам. Можна навіть стверджувати, що дітей не визнавали за осібних індивідів. І не було тут такого, щоб батьки своїх дітей не любили, а було те, що вони турбувалися про них здебільшого заради внеску, який ті додавали до спільної господарської справи,

аніж заради них самих. Понад те, рівень смертності серед дітей був вражаючим. У Європі й Америці сімнадцятого сторіччя вже на першому році життя вмирало майже одне немовля із чотирьох. Мало не 50 відсотків не доживало до десятирічного віку.

За винятком деяких близьких до двору або елітних груп, у традиційній сім'ї над сексуальністю завжди панувала репродуктивність. Це було сукупною справою традиції і природи. Відсутність ефективних запобіжних заходів означала, що для більшості жінок сексуальність була невідворотно тісно пов'язана із народженням дітей. У багатьох традиційних культурах, включно із Західною Європою аж до початку двадцятого сторіччя, жінка упродовж свого життя могла мати десять і більше вагітностей.

На підставі вже вказаних причин над сексуальністю домінувала ідея жіночої цноти. Часто висловлюють думку, що подвійний стандарт сексуальності являє собою витвір Вікторіанської Британії. Насправді ж у тому чи іншому вигляді він займав провідне місце в усіх не-модерних суспільствах. Йому був притаманний двоїстий погляд на жіночу сексуальність, що означало чітко проведений поділ між добродішними жінками, з одного боку, і жінками вільної поведінки, з другого. У багатьох культурах сексуальний авантюризм слугував за достеменну визначальну рису мужності. Джеймс Бонд викликає, чи викликав, захоплення саме через його сексуальний, а також фізичний героїзм. За контрастом, на сексуальний авантюризм жінок майже завжди накладалися певні межі, – попри те, хоч би якого великого впливу досягали коханки деяких видатних постатей.

Ставлення до гомосексуальності також скеровувалося сумішшю традиції і природи. Антропологічні дослідження показують, що гомосексуальність – принаймні, чоловічу гомосексуальність – толерували, а то й відкрито схвалювали – в умовах значно більшого числа культур порівняно з тим, де її осуджували. Наприклад, у деяких суспільствах молодих хлопців заохочували до встановлення гомосексуальних стосунків із старшими чоловіками як форми сексуального опікування. Припускалося, що такі поведінкові дії мають припинятися, коли молоді люди обручаються або беруть шлюб. Ті ж суспільства, які були ворожими до гомосексуальності, зазвичай її осуджували як щось особливо неприродне. На тлі інших західне ставлення тут було більш екстремальним; менш ніж півстоліття тому широкий загал усе ще ставився до гомосексуальності як до збочення, і саме таким чином її описували у підручниках із психотерапії.

Звичайно, антагонізм до гомосексуальності і досі має значне поширення, і чимала кількість людей – як чоловіків, так і жінок – продовжує дотримуватися двоїстого погляду на жінок. Незважаючи на це, на Заході упродовж минулих кількох десятиріч головні складові нашого сексуального життя зазнали абсолютно докорінних змін. У принципі остаточно завершено розрізнення сексуальності і репродуктивності. Сексуальність уперше постала як щось таке, що його слід відкрити, сформува-ти, перемінити. Сексуальність, яку, як правило, суворо визнача-ли лише по відношенню до шлюбу і законності, зараз заледве має із ними хоч якийсь зв'язок. Ми повинні розглядати усе зрос-таюче визнання гомосексуальності не тільки як данину лібе-ральной терпимості. Вона являє собою вислід відокремлення сексуальності від репродуктивності. Сексуальність, яка не має змісту, за визначенням вже більше не підпорядковується гете-росексуальності.

Те, що більшість прихильників у західних країнах називають традиційною сім'єю, фактично являє собою у розвитку сім'ї пе-рехідну фазу, що припадає на 1950-ті роки. Це був час, коли про-порційна кількість жінок, які не мали роботи, була ще відносно малою і коли було важко – особливо для жінок – отримати роз-лучення без тавра ганьби. Проте на цей час чоловіки і жінки до-сягли більшої рівності, ніж будь-коли раніше, – і фактично і за законом. Сім'я перестала бути економічним осередком, і ідея романтичної любові як підвалини шлюбу замінила одруження у формі економічної угоди. Відтоді сім'я зазнала іще більших змін.

Від суспільства до суспільства деталі урізноманітнюються, але майже повсюдно в індустріальному світі дуже чітко прози-рають однакові тенденції. Лише незначна кількість людей живе наразі у сім'ї, що її можна назвати взірцевою сім'єю 1950-х років, – обоє батьків живуть разом із своїми народженими у шлюбі дітьми, мати увесь свій час приділяє домашньому госпо-дарству, а батько добуває на хліб насущний. У деяких країнах більш ніж третина усіх дітонароджень відбувається поза путями Гіменея, у той час як пропорція людей, які живуть самотно, стрімко зросла і, як виглядає, зростатиме іще більше. У більшості країн, таких як Сполучені Штати або Британія, шлюб залишається дуже популярним, – і їх влучно назвали суспільствами високого рівня розлучень та одружень. З другого боку, у Скандинавії велика кількість людей, які живуть разом,

включно із тими, де є діти, залишаються неодруженими. У Сполучених Штатах і Європі приблизно чверть жінок віком від 18 до 35 років стверджують, що вони не збираються мати дітей – і скидається на те, що вони не жартують.

Розмаїття форм сім'ї продовжує існувати в усіх країнах. У Сполучених Штатах багато людей, особливо недавні імігранти, усе ще живуть згідно із традиційними цінностями. Проте переважна частка сімейного життя трансформувалася завдяки виникненню *пари* і парному проживанню. Одруження і сім'я стали тим, що я у розділі I назвав інституціями-мушлями: вони усе ще мають те саме найменування, але всередині їхні засадничі характеристики змінилися. У традиційній сім'ї подружня пара становила лише один бік родинної системи, і часто-густо не головний. Зв'язки з дітьми й іншими родичами мали тенденцію до рівноважного, а то й навіть більшого значення у щоденному перебігові суспільного життя. Сьогодні пара -одружена чи неодружена – становить осердя того, що є сім'єю. Пара починає переміщатися до центру сімейного життя мірою того, як економічна роль сім'ї зменшується і кохання, – або любов плюс сексуальний потяг, – перетворюється на підмурівок формування сімейних уз.

Одного разу створена пара має свою власну виняткову історію, свою власну біографію. Це ціле, що спирається на емоційне спілкування або інтимність. Ідея інтимності подібно до інших близьких до цього понять, що я вже їх у цій книзі розглядав, звучить на старий лад, але насправді вона дуже нова. У минулому одруження ніколи не мало опертя в інтимності – почуттєвому спілкуванні. Не викликає сумніву, що для вдалого одруження це було важливо, але воно не складало його підмурівку; однак для пари воно цей підмурівок складає. Найсамперед почуттєве спілкування є засобом встановлення зв'язку й утворює головне підґрунтя його тривалості.

Ми повинні здати собі справу у тому, яким достоту значущим є цей перехід. Наявність пари («парування» – *coupling*) і її відсутність («непарування» – *uncoupling*) нині точніше описує картину особистого життя ніж «одруження і сім'я». Для нас важливішим питанням порівняно із «Чи ти одружений?» є інше «Чи є у тебе стосунки?» Ідея стосунків також є навдивовижу новою. У 1960-х роках про «стосунки» ніхто й не говорив. У них не було потреби, отож і не було потреби висловлюватися у термінах інтимності й обов'язку. На ті часи одруження було обов'язком, про що засвідчує існування вимушеного шлюбу.

Одруження у традиційній сім'ї чимось трохи нагадувало природний стан. Як для чоловіків, так і для жінок воно визначалося як життєвий етап, що його – за очікуваннями – повинна була пройти переважна більшість людей. До тих, хто залишався од цього осторонь, ставилися із деякою зневагою і жалісливістю; особливо це виявлялося по відношенню до старих дів, та й до неодружених парубків, якщо ті парубкували надто довго.

У той час як за статистикою одруження усе ще є нормальним станом, для більшості людей значення шлюбу – більшою чи меншою мірою – повністю перемінилося. Шлюб означає, що пара перебуває в ustalених стосунках і може реально цю установленість підтримувати, позаяк відбувається публічне декларування зобов'язань. Однак шлюб більше не являє собою головну визначальну підвалину життя у парі.

В усьому цьому становище дітей є цікавим і дещо парадоксальним. Упродовж життя кількох минулих поколінь наше ставлення до дітей та їхнього захисту радикально змінилося. Ми так високо поціновуємо дітей почасти тому, що вони з'являються дедалі рідше, а почасти з тієї причини, що рішення мати дитину наразі дуже відрізняється од того, яким воно було для попередніх поколінь. У традиційних сім'ях дитина була економічно вигідною. Нині ж у західних суспільствах, навпаки, дитина накладає на батьків великий фінансовий тягар. Рішення мати дитину є більш особливим і специфічним, ніж це було раніше, і скеровується воно психологічними й почуттєвими потребами. Клопоти, що ми їх маємо у зв'язку із впливом на дітей розлучення, а також наявність чималої кількості сімей без батька слід розглядати на тлі наших набагато далекоглядніших розрахунків стосовно того, яким чином належить про дітей піклуватися і як про них дбати.

Існує три головних сфери, де почуттєве спілкування, – й по тому інтимність, – заступають місце старих уз, які зазвичай пов'язували людей в особистому житті, – у сексуальних і любовних стосунках, у взаєминах батьки – дитина, а також у дружбі.

Аби їх проаналізувати, я хотів би використати ідею «чистих стосунків». Під ними я розумію ставлення, яке базується на почуттєвому спілкуванні, коли отримувана од такого спілкування нагорода утворює головну засаду продовження таких стосунків. Я не маю на увазі сексуально чистих стосунків. Я не маю також на увазі чогось такого, що існує в дійсності. Йдеться тут про абстрактну ідею, яка нам допомагає зрозуміти переміни, що відбуваються у світі.

Кожна із трьох щойно згаданих сфер – сексуальні і любовні стосунки, взаємини батьки – дитина, а також дружба – виявляють тенденцію наближення до цієї моделі. Почуттєве спілкування, або інтимність, становить ключ до усього того, що вони охоплюють.

Чистим стосункам притаманна динаміка, яка цілковито відрізняється од більш традиційних різновидів соціальних зв'язків. Вона спирається на процеси активної довіри – обопільну відкритість назустріч одне одному. Розкриття себе – головна умова інтимності. Чисті стосунки є внутрішньо демократичними. На самому початку, коли я працював над вивченням інтимних стосунків, я прочитав у цій галузі величезну кількість терапевтичної і самопомогової літератури. Отож я був вражений річчю, щодо якої я не певен, аби вона була раніше широко поміченою і висвітленою. Якщо поглянути на те, як саме терапевт розглядає добрі взаємини – бодай у кожній із зазначених сфер, – то тут вражає пряма аналогія із публічною демократією.

Само собою зрозуміло, що добрі стосунки – це ідеал, і буденні взаємини здебільшого до них не наближаються і на децицію. Я не маю на гадці, що наші стосунки із подружжям, коханими, дітьми або друзями є часто сповненими безладу, конфліктів та невтішними. Втім, принципи демократії також є ідеалами, які часто-густо знаходяться на надто далекій відстані од реальності.

Добрі стосунки є стосунками рівних, де кожна сторона має однакові права й обов'язки. За таких стосунків кожна особа користується повагою і бажає усіляких гараздів іншій. Чисті стосунки узаasadничуються спілкуванням, тому дуже суттєвим є розуміння кожною особою іншої позиції. Розмова, або діалог, утворюють підвалину того, аби ці стосунки справджувалися. Стосунки функціонують якнайкраще, якщо люди не приховують одне від одного забагато – тут має існувати обопільна довіра. Отож над довірою потрібно працювати; її не слід брати як щось доведене. І насамкінець, добрі стосунки – це такі стосунки, у яких немає деспотизму, присилування або насильства.

Кожна із цих якостей є суголосною цінностям демократичної політики. В умовах демократії усі в принципі є рівними, а разом із рівністю прав і обов'язків – принаймні на принциповій основі – приходить обопільна повага. Відкритий діалог є чільною прикметою демократії. Демократичні системи домагаються того, аби замінити відкритим обговоренням справ – тобто, публічним обширом діалогу – авторитарну владу або заскорузле панування традиції. Жодна демократія не може діяти без

довіри. Демократія руйнується, якщо надає шлях авторитаризмові або насильству.

Коли ми зіставляємо ці принципи – як ідеали – з особистими стосунками, то мовимо тут про щось дуже важливе – ймовірно з'явлення того, що я назвав би демократією почуттів у повсякденному житті. Демократія почуттів, як мені видається, є такою ж важливою, як і демократія у поліпшенні якості нашого життя.

Це стосується однаковою мірою як взаємин батьки – дитина, так і інших сфер. Усі вони не можуть, і не повинні, бути достеменно рівними фактично. Батьки повинні мати владу над дітьми, і це в інтересах кожного. Та попри це вони повинні – на принциповому рівні – виходити із припущення рівності. У демократичній родині авторитет батьків має спиратися на внутрішню домовленість. На підставі цього один із батьків каже дитині: «Коли б ти був дорослим і знав те, що знаю я, то погодився б: те, що я тебе прошу зробити – для тебе є добре.» Діти у традиційних родин, – як це припускалося раніше, а то й нині, – можуть бути побаченими, але не почутими. Багато хто з батьків, перебуваючи либонь у розпачі через неслухняність дітей, мабуть охоче забажали б відродити це правило. Але вороття до нього немає, та й не повинно бути. За демократії почуттів діти можуть – і повинні могли – давати відповідь навзаєм.

Демократія почуттів не означає браку дисципліни або відсутності поваги. Вона лише дошукується для них іншої точки опертя. Щось дуже схоже відбувається у громадянській сфері, коли демократія починає витісняти деспотичне урядування та правління сили.

Демократія почуттів не проводить жодного принципового розмежування між різностатевими та одностатевими стосунками. Скоріше геї, аніж гетеросексуали стали першовідкривачами нового світу стосунків та дослідниками у царині його можливостей. Саме так воно мало й бути, тому що коли гомосексуальність вийшла із клозету, геї не мали змоги розраховувати на нормальну підпору у вигляді традиційного шлюбу.

Коли йдеться про сприяння розвиткові почуттєвої демократії, то це не означає заохочення слабкості у ділянці сімейних обов'язків або у публічній політиці щодо сім'ї. Демократія означає визнання зобов'язань, а також санкціонованих законом прав. Захист дітей має стати головною рисою законодавчої діяльності та публічної політики. Батьки повинні бути юридично

зобов'язаними піклуватися про своїх дітей до досягнення ними повноліття – незалежно од життєвих обставин, які у них склалися. Шлюб більше не є економічною інституцією, та все ж як певний зобов'язальний ритуал він може допомогти стабілізувати скороминущі стосунки. Якщо це годиться для гетеросексуальних стосунків, то має стати в пригоді також і для гомосексуальних.

Щодо всього цього постає безліч питань – надто багато, аби на них відповісти у короткому розділі. Найбільше впадає в око те, що я, головню, зосередився на тенденціях, які позначаються на родинному житті у західних країнах. А як же тоді стосовно регіонів, де традиційна сім'я залишається в основному недоторканою, як у випадку із Китаєм, що я із нього почав? Чи будуть зміни, які ми заараз спостерігаємо на Заході, перетворюватися на дедалі більш глобальні?

Я гадаю, що будуть, – бо вони вже такими є. І тут питання не стоїть таким штибом, а чи будуть оновлюватися наявні форми традиційної сім'ї, а наступним -коли і як це відбудеться. Я наважуся сказати більше. Те, що я щойно окреслив як з'явлення демократії почуттів, знаходиться на передній лінії у боротьбі між космополітизмом і фундаменталізмом, про що я писав раніше. Несумісні із традиційною сім'єю рівність між статями та сексуальна свобода жінки є анафемою для фундаменталістських груп. Опозиція стосовно них являє собою, далєбі повсюдно, одну із визначальних рис релігійного фундаменталізму

У країнах Заходу та де-інде існує чимало занепокоєнь щодо становища сім'ї. Однаковою мірою хибно стверджувати, що кожна форма родини є такою ж гарною, як і інші, а також доводити, що занепад традиційної сім'ї – це катастрофа. Я б тут перевернув сторчма аргументацію правих політиків і фундаменталістів. Стійкість традиційної сім'ї – або її окремих проявів – у багатьох частинах світу є більш тривожним явищем, аніж її занепад. Бо що то за найважливіші сили, які сприяють демократії та економічному розвитку у бідних країнах? Так, це справді рівність та освіта жінок. Отож, що необхідно змінити, аби це уможливити? Найвірогідніше – це традиційна сім'я.

Статева рівність – це не тільки чільний принцип демократії. Вона також має стосунок до щастя і стану вдоволеності. Чимало із тих перемін, які відбуваються із сім'єю, є проблематичними і важкими. Та результати обстежень, проведених у США і Європі, показують, що мало хто хоче повернутися назад до традиційних

ролей чоловіка і жінки або до закріпленої законом нерівності. Якщо вряди-годи мене спокушає думка, що традиційна сім'я врешті-решт є найкращою, я пригадую те, про що мені якось оповіла моя двоюрідна бабуся. Її шлюб був одним із найтриваліших, позаяк вона прожила у ньому із своїм чоловіком понад 60 років. Одного разу вона зізналася, що була із ним увесь цей час глибоко нещасною. У її часи порятунку не було.

5. Демократія

9 листопада 1989 року я був у Берліні, у колишній Західній Німеччині. Я прийшов взяти участь у мітингу, на якому серед присутніх були також і зі Східного Берліну. Один із цих людей, який опівдні був відлучився, пізніше повернувся у доволі збудженому стані. Він був у східній частині, і там йому сказали, що Берлінська стіна ось-ось відкриється.

Невеличка група, до якої увійшов я, туди дісталися дуже швидко. Драбини були присунуті до стіни, і ми почали підніматися по них вгору. Але бригади телевізійників, які щойно з'явилися на місці подій, нас відтіля зігнали. Вони повідомили, що хочуть піднятися догори першими, аби зняти на плівку, як ми ліземо по драбинах і добираємося до верхівки. Їм навіть вдалося переконати декотрих людей повернутися назад і двічі підніматися вгору, з тим щоб переконатися у добрій якості відзнятої телевізійної плівки.

Отака історія відбулася на схилку років двадцятого сторіччя. Телебачення не тільки засвідчує її першим, але й інсценує спектакль. Певною мірою, – і я продовжую це доводити, – телевізійники мали право кинутися попереду всіх. З тієї причини, що телебачення відіграло важливу роль у самому процесі падіння Стіни, як і назагал – у тих перетвореннях, що відбулися у Східній Європі у 1989 році. Русійною силою революцій 1989 року була демократія або самоуправління. Отож я спробую показати, що на поширення демократії упродовж недавнього періоду потужний вплив справив поступ у царині глобальних комунікацій.

Демократія мабуть є найвпливовішою спонукальною ідеєю двадцятого сторіччя. У теперішньому світі знайдеться незначна кількість держав, які не називають себе демократіями. Бувший Радянський Союз і його східно-європейські сателіти дали собі назву «народних демократій», як це наразі продовжує чинити комуністичний Китай. Фактично, до тих країн, які залишилися відверто не-демократичними, можна либонь зарахувати останні напівфеодальні монархії на кшталт Саудівської Аравії, – та навіть і їх навряд чи не зачепили демократичні течії.

Що ж являє собою демократія? Це питання є спірним, отож було запропоновано чимало різних трактувань. Я розумію під демократією наступне. Демократія – це система, яка спонукає до дієвого змагання між політичними партіями за владне становище. За демократії відбуваються своєчасні і справедливі вибори, у яких може взяти участь усе населення. Права, які забезпечують демократичну участь, невіддільні від громадянських свобод – свободи слова і дискусій та свободи створювати політичні групи або асоціації, а також приєднуватися до них.

Демократія аж ніяк не будується на принципі – все або нічого. Можуть існувати різні форми, як і різні ступені, демократизації. Наприклад, демократії у Британії і в Сполучених Штатах притаманні якості, які часом контрастують поміж собою. Британський подорожанин до США якось поцікавився у свого американського співрозмовника: «Як ви можете допускати, аби вами керували люди, що ви їх і подумки не запросили б на обід?», – на що американець відповів: «Як ви можете допускати, аби вами керували люди, які і подумки вас не запросили б на обід?»

Зараз кожен є демократом, та напевно, що так було не завжди. У дев'ятнадцятому сторіччі усталені еліти і правлячі групи чинили шалений спротив демократичним ідеям, із яких незрідка й глузували. Демократія була ідеалом, який надихав Американську і Французьку революції, проте упродовж тривалого періоду її вплив був обмеженим. Тільки меншість населення мала право голосу. Навіть декотрі із найпалкіших захисників демократичного урядування, як-от політичний філософ Джон Стюарт Міль, доводили необхідність накладання на неї обмежень. Міль рекомендував, аби дехто з виборців мав право на більшу кількість голосів порівняно з іншими, бо, за його словами, – «мудріші й талановитіші» справляють більше впливу, аніж «неосвічені й менш здібні».

На Заході демократія досягла повного розвитку тільки у двадцятому сторіччі. До першої світової війни жінки мали право

голосу лише у чотирьох країнах – Фінляндії, Норвегії, Австралії і Новій Зеландії. У Швейцарії жінки були позбавлені права голосу аж до 1974 року. Навіть більше, деякі з країн, які стали повністю демократичними, пізніше повернулися до попереднього стану. У період від 1930 року по 1970 рік Німеччина, Італія, Австрія, Іспанія і Португалія пережили часи авторитарного правління або воєнної диктатури. Поза межами Європи, у Північній Америці й Океанії, лише незначна кількість країн, як-от Коста-Рика у Латинській Америці, зберігали стійке демократичне урядування.

Проте за минулі кілька десятиріч багато чого змінилося, й до того ж дивовижно. Починаючи від середини 1970-х років у світі більш ніж подвоїлася кількість демократичних урядів. Демократія поширилася у понад 30 країнах, й у той же час усі існуючі демократичні держави зберегли свої демократичні установи на належному місці. Ці зміни розпочалися у Середземноморській Європі слідом за поваленням воєнних режимів у Греції, Іспанії і Португалії. Друга група країн, куди поширилася демократія, – цей час в основному припадав на початок 1980-х – була розташована у Південній і Центральній Америці. Близько 12 країн, у тому числі Бразилія й Аргентина, встановили або знову поновили демократичне урядування.

Історія на цей кшталт розгортається по усіх континентах. Перехід до демократії після 1989 року у Східній Європі і частинах бывшего Советського Союзу наслідували чимало країн Африки. В Азії, у таких країнах як Південна Корея, Тайвань, Філіппіни, Бангладеш, Таїланд і Монголія, демократизація продовжувалася, – хоч і з певними проблемами й відступами, – упродовж усього періоду від початку 1970-х. Індія залишалася демократичною державою від здобуття нею незалежності у 1947 році.

Звичайно, деякі держави, здійснюючи перехід до демократії, не дотягували до повної демократизації або ж на шляху до неї повсякчас збивалися на манівці. Росія являє собою лише один із багатьох прикладів. Інші ж країни нехитрим собі чином повертають назад те, що існувало раніше. Аргентина, та й деякі інші латино-американські країни, вже мали раніше демократичні правління, – як і Чеська республіка або Польща у Східній Європі. Позаяк демократичні уряди часто повалюються, то ми не можемо бути певними у тому, наскільки тривалим буде кожний із цих демократичних переходів. Та все ж від 1960-х років демократія здійснила майже такий самий поступ, як і впродовж понад цілого сторіччя перед цим. Чому?

Одну із можливих відповідей пропонують ті, хто дотримується звияжницької точки зору на притаманну Заходові комбінацію демократії і вільного ринку. Це те, чого інші системи домагалися і зазнавали провалу. Демократія ж подужала взяти гору, бо вона найкраща. Потрібний усього-на-всього певний час, аби це визнали більшість країн, які знаходяться поза межами Заходу.

Я не беру під сумнів частину цього доказу. Демократія є найкращою. Але це навряд чи годиться для пояснення новітніх хвиль демократизації. Адже цей доказ не пояснює, чому такі зміни повинні відбуватися саме за даного історичного перебігу подій.

Аби дати краще пояснення, ми потребуємо з'ясування того, що я називатиму парадоксом демократії. Цей парадокс демократії полягає у тому, що демократія, – як я щойно показав, – розпросторюється по усьому світові, проте в умовах зрілих демократій, що їх, як гадають, має копіювати решта світу, вельми поширеним є розчарування у демократичних процесах. За минулі роки у західних країнах рівень довіри до політиків упав. Менша ніж зазвичай кількість людей зголошується виходити з оселі, аби проголосувати, що особливо характерно для США. Дедалі більше людей, особливо серед представників молодого покоління, кажуть, що вони не цікавляться політикою, яку проводить парламент. Чому тоді так виходить, що громадяни у демократичних країнах виявляють розчарування у демократичному правлінні, у той час як на теренах решти світу воно поширюється?

На питання «Чому?» дають відповідь ті зміни, які я аналізую у цій книзі. Для дедалі більшої маси людей по усьому світові життя вже не постає як щось фатальне – відносно усталене й визначене. Авторитарне правління вже не узгоджується з іншим життєвим досвідом, у тому числі із гнучкістю і динамізмом, які необхідні для конкурентоспроможності у сфері глобальної електронної економіки. Політична влада, яка спирається на авторитарне керівництво, вже більше не може розраховувати на потенціал традиційної шанобливості або поваги.

Сильна влада, – тобто влада, яка спрямовується тільки згори донизу, – втрачає свою дієвість у світі, що базується на активній комунікації. Економічні умови – потребу в децентралізації і гнучкості, – що ними командна советська економіка або інші авторитарні режими були не у змозі кермувати, –

віддзеркалювалися в політиці. Монополія на інформацію, яка становила підмурівок політичної системи, не мала майбуття у відкритій за своєю природою структурі глобальних комунікацій.

Під час подій 1989 року у Східній Європі вулиці заповнила велика маса людей. Проте – на відміну від либонь будь-якої іншої революції в історії – у цій було надзвичайно мало насильства. Те, що здавалося системою непорушної влади – комуністичний тоталітаризм, – зійшло нанівець, немов би й не існувало. Небагато хто думав, що апартеїд у Південній Африці може зникнути без насильницького повалення. Але він зник.

Поодинокі епізоди насильства, які трапилися у 1989 році, одразу опинилися у володінні телевізійних станцій. Ті, хто став їхнім розпорядником, здобувся на своє пріоритетне право. Революція в комунікаціях породила більш активну, здатну до рефлексії громадськість, аніж та, що існувала раніше. Це були якраз ті надбання, які у той самий час спричинилися до невдоволення у давно усталених демократіях. У світі, де відбувається детрадиціоналізація, політики задля виправдання своїх дій не можуть покладатися на старі форми помпезності та зовнішньої обстави. Ортодоксальні парламентські політики опиняються на узбіччі від лавини змін, яка прокочується через людські життя.

Де ж залишається у результаті цього власне демократія? Чи повинні ми визнати, що демократичні установи стають маргінальними якраз у той час, коли демократія, як видається, невпинно набирає ходи ?

В результаті опитування громадської думки щодо довіри управлінським інституціям у різних країнах Заходу були отримані вельми цікаві дані. Люди справді чимало втратили із довіри, що вони її зазвичай мали до політиків та ортодоксальних демократичних процедур. Однак вони не втратили своєї віри у демократичні процеси. Згідно із нещодавно проведеними дослідженнями у США і провідних країнах Західної Європи, понад 90 відсотків населення схвально висловилися про демократичне правління. Ще й більш того, усупереч поширеній думці переважна маса людей не перестає цікавитися політикою як такою. Отримані дані фактично показують протилежне. Насправді люди більше ніж зазвичай цікавляться політикою. Це стосується і молодшого покоління. Молоді люди не являють собою, – як про це надто часто мовилося, – покоління X – невдоволеного й відчуженого.

Те, що їх характеризує – або багатьох із них це більша частка цинізму у ставленні до заяв, які роблять самі політики, і відверта занепокоєність політичними проблемами, що про них політики – і це відчувається – говорять занадто мало. Чимало із них ставляться до політики як до нечистої справи, що у ній політичні лідери більше зацікавлені особисто, аніж від щиро-сердого прагнення вдовольнити інтереси своїх громадян. Молоді люди вважають найважливішими проблемами екологічні, прав людини, сімейної політики та сексуальної свободи. Вони не певні у тому, що політики здатні на економічному рівні упоратися із рушійними силами у світовому масштабі. Як це кожному зрозуміло, багато із цих сил сягають далеко за межі національної держави. Отож не дивно, що активісти вирішують гуртувати свої зусилля на рівні груп особливих інтересів, бо ж ці останні обіцяють те, що ортодоксальні політики, як видається, забезпечити неспроможні.

Яким чином можна підтримати демократію і життєздатне правління, якщо вони, здається, втратили свій вагомий вплив на події? Я гадаю, що відповідь на це питання існує. Поглиблення самої демократії – ось що потрібно в демократичних країнах. Я називатиму це *демократизацією демократії*. Але сьогодні демократія повинна також перетворюватися на транснаціональну. Нам необхідно демократизувати рівень нації – як згори, так і знизу. Ера глобалізації потребує глобальних відповідей, і це стосується політики такою ж мірою, як і будь-якої іншої сфери.

Поглиблення демократії є конче потрібним, позаяк старі важелі урядування не спрацьовують у суспільстві, в якому громадяни проживають в однаковому інформаційному середовищі із тими, хто над ними владарює. Звичайно, західні демократичні правління ніколи не були настільки ж втаємниченими, як комуністичні держави або які інші типи авторитарного урядування. Та усе ж втаємниченими у певному розумінні вони таки були. Візьмімо, приміром, до уваги, як багато було приховано упродовж періоду холодної війни урядами США і Британії у галузі ядерних випробувань та розробки зброї. Західні демократичні системи вдавалися також до методів старих зв'язків, політичного заступництва та позалаштункових справ. Часто-густо вони використовують традиційну символіку і традиційні форми влади, що аж ніяк не є цілковито демократичними. Палата лордів у Сполученому Королівстві являє собою лише один із найпереконливіших прикладів на цей штиб. Мірою того як

традиції втрачають свій вплив, те, що колись здавалося освяченим віками і вартим пошанування, може за одну ніч виявитися химерним, а то й сміховинним.

Зовсім не випадково, що упродовж минулих кількох років відбулося так багато корупційних скандалів у політиці геть по усьому світові. Від Японії до Німеччини і Франції, від США до СК випадки корупції були в центрі новин. У мене є сумніви, що корупція в демократичних країнах зараз більше поширена, ніж зазвичай. Радше те, що у відкритому інформаційному суспільстві вона сильніше впадає в око, а межі того, куди слід зараховувати корупцію, змістилися. У минулому в Британії, наприклад, старі зв'язки були таким собі звичайним способом обладнання справ, навіть за часів правління лівоцентристських партій. Такі зв'язки навряд чи зникли, але чимало із того, що відбувалося завдяки їм і було широко розповсюдженим, тепер визначається як незаконне.

У різних країнах демократизація демократії прибиратиме різних форм, залежно від конкретних передумов. Однак заледве знайдеться аж така просунута країна, яка б тут посідала привілейоване становище. Демократизація демократії означає ефективну деволюцію⁶ влади там, де вона – як у Британії – усе ще залишається сильно сконцентрованою на національному рівні. Вона означає наявність ефективних антикорупційних важелів на усіх рівнях.

Вона (демократизація демократії) часто також використовує конституційну реформу і заходи, які сприяють більшій прозорості у політичних справах. Ми повинні також бути готовими до випробовування альтернативних демократичних процедур, особливо тоді, коли вони могли б допомогти наблизити політичні рішення до сьогоденних потреб громадян. Наприклад, суди присяжних або електронні опитування не заступлять місця представницької демократії, але вони можуть бути корисним до неї доповненням.

⁶ Значення англ. слова «devolution» поряд з іншими включає 1) передачу - права, власності - від одного індивіда до другого; 2) делегування влади від центрального владного осередку до нижчих щаблів. Політико-соціальний сенс терміну «деволюція» розкривається Е.Гіденсом у кн. *The Third Way: the renewal of social democracy* (Cambridge: Polity Press, 1998), де він пише, що глобалізація спонукає як до «долішньої» (downward), так і «горішньої» (upward) деволюції влади. Обидва деволюційні напрямки доповнюють один одного. Децентралізація і деволюція, подібно до інших демократизаційних процесів, мають спиратися на важелі стримування, аби не призвести до фрагментизації (pp. 72 - 78). (Пер.)

Політичні партії мають більшою мірою, аніж раніше, долучатися до співпраці з групами однієї-справи, на кшталт груп екологічного тиску. Деякі люди вважають сучасне суспільство фрагментизованим і безладним, але правда фактично полягає у протилежному. Люди дедалі більше, ніж зазвичай, долучаються до груп і асоціацій. У Британії у двадцять раз більше людей входять до добровільних або самопомогових груп порівняно із членством у політичних партіях, і майже такі самі процеси відбуваються в інших країнах.

Незрідка групи однієї-справи опиняються на передньому краї, порушуючи проблеми й питання, що ними нехтували ортодоксальні політичні кола, доки не стало пізно. Так, задовго до кризи у СК, викликаній поширенням коров'ячого сказу, групи й рухи попереджали про небезпеку зараження у системі харчування.

Демократизація демократії залежить також від плекання сильної громадянської культури. Ринки такої культури продукувати не можуть. Не у змозі цього забезпечити і плюралізм груп особливих-інтересів. Ми не повинні вважати, що у суспільстві існує лише два сектори – держава й ринок або сектори громадський і приватний. Поміж ними знаходиться простір громадянського суспільства, який включає сім'ю та інші неекономічні інституції. Розбудова демократії почуттів становить частину розвинутої громадянської культури. Громадянське суспільство – це арена для формування демократичних підходів, у тому числі й толерантності. Громадянська сфера може спиратися на урядове заохочення, але своєю чергою вона утворює його культурну підвалину.

Демократизація демократії стосується не тільки демократії зрілої. Вона може допомогти розбудові демократичних установ там, де вони слабкі й непідживлені. Наприклад, у Росії, де бандитський капіталізм є звичайним явищем і продовжують існувати, з огляду на минуле, сильні авторитаристські обертони, побудувати більш відкрите й демократичне суспільство неможливо лише у спосіб згори – донизу. Його необхідно розбудовувати знизу догори, шляхом відродження громадянської культури. Замінюючи державний контроль ринками, – навіть за умови їхньої більшої, ніж зараз, стабільності, – цієї мети не досягнути. Існує влучне порівняння добре налагодженої демократії із стільцем, що має три ноги. Урядування, економіка і громадянське суспільство потребують збалансованості. Якщо один із цих чинників бере верх над іншими, то нещасливі наслідки не забаряться. У бувшому Советському Союзі держава панувала над

більшістю життєвих сфер. У результаті – була відсутня дієздатна економіка, і громадянське суспільство майже повністю було вигублено.

Із цього стану збалансованості ми не повинні вилучати засоби масової інформації. Медійні засоби, особливо телебачення, мають до демократії двоїстий стосунок. З одного боку, як я вже наголошував, виникнення глобального інформаційного суспільства становить потужну демократизаційну силу. З другого боку, телебачення та інші медійні засоби, немилосердно спрощуючи і персоналізуючи політичні питання, прагнуть зруйнувати той таки публічний простір діалогу, який вони започаткували. Ба більше, поява гігантських мультинаціональних медійних корпорацій означає, що вельми нешляхетні бізнесові магнати можуть зосередити в своїх руках величезну владу.

Протистояння цій владі не може бути лише справою національної політики. За великим рахунком демократизація демократії не може зупинитися на щаблі нації-держави. Демократична політика, – як це практикувалося досі, – базувалася на припущенні, що національна спільнота є самоврядною і спроможною на засадничому рівні формувати політичний курс, у якому вона зацікавлена. Проте під впливом глобалізації обриси суверенності затьмяніли. Нації і національні держави залишаються потужними, але існує значний дефіцит демократії, який, – як зауважив політолог Девід Гелд, – пролягає між ними та глобальними силами, що впливають на життя їхніх громадян. Екологічні ризики, нестійкість глобальної економіки або глобальні технологічні зміни не зважають на національні кордони. Вони уникають демократичних процесів, і це є одна з головних причин, – як я зазначав раніше, – для дорікань на адресу демократії у занепаді там, де вона найбільш розвинена.

Розмови про демократію понад національним рівнем можуть виглядати вкрай нереалістичними. Зрештою, ці ідеї широко обговорювалися сто років тому. Та замість ери глобальної гармонії настали дві світові війни; під час бойових дій упродовж двадцятого сторіччя полягло понад сто мільйонів людей.

Чи змінилися обставини зараз? Очевидно, що цього ніхто не може стверджувати напевно, але я переконаний, що вони змінилися. У попередніх розділах я це обгрунтував. Порівняно із минулим сторіччям світ став набагато більш взаємозалежним, і природа світової спільноти перемінилася. Якщо подивитися на зворотний бік медалі, то спільні проблеми, що ми із ними сьо-

годні зіштовхуємося, – як-от глобальні екологічні ризики, – також збільшуються.

То яким чином можна виплекати демократію понад рівнем національної держави? Варто тут подивитися на транснаціональні організації як на інтернаціональні. Як засвідчує сама назва Організації Об'єднаних Націй, вона являє собою об'єднання національних держав. Принаймні на поточний момент вона рідко коли піддає сумніву суверенність націй, і відповідно до своєї хартії вона й не повинна це робити. Європейський Союз тут має свою відмінність. Я б волів у ньому бачити організацію, що торує шлях, який могли б наслідувати – і дуже схоже на те, це таки зроблять – і в інших регіонах. Важить тут не те, що ЄС розташований у Європі, а те, що він започаткував форму транснаціонального урядування. Усупереч тому, що про нього говорять і прихильники і критики, він не являє собою федеральної або якоїсь наднаціональної держави. Але ж він і не є таким собі простим об'єднанням націй. Країни, які увійшли до ЄС, добровільно відмовилися від частки свого суверенітету аби це здійснити.

Наразі Європейський Союз сам собою аж ніяк не є особливо демократичним. Про ЄС було влучно сказано, що коли б він попросився сам до себе приєднатися, то здійснити цього йому б не вдалося. ЄС не задовольняє демократичним критеріям, що він їх вимагає від своїх членів. Та усе ж не існує нічого принципового, що б завадило його подальшій демократизації, і ми повинні наполегливо домагатися цих змін.

Існування ЄС чітко оприявнює кардинальний принцип демократії, якщо на нього подивитися на тлі глобального світопорядку. Це означає, що транснаціональна система може зробити дієвий внесок у демократію як всередині держав, так і в стосунках поміж ними. Наприклад, європейські суди ухвалили низку постанов, включно із заходами, які захищають індивідуальні права і підтримуються у рамках взаємин країн-членів.

Якщо ми розирнемося довкола по усій нашій землі наприкінці двадцятого сторіччя, то матимемо майже однакові підстави і для оптимізму і для песимізму. Експансія демократії знаходиться на вістрі подій. Заскочена нею демократія виглядає як тендітна квітка. Адже незважаючи на її поширення деспотичні режими наживаються добра, у той час як у державах по усьому світові над правами людини систематично чиниться наруга. Сотні тисяч людей у Косово були вигнані зі своїх домівок, й

було полишено усі намагання правити згідно із законом. Мені б хотілося процитувати тут слова одного репортера, який спостерігав за подіями: «У Македонії», – він писав, – «майже півмільйона біженців. Як їх прогодувати, ніхто не знає ... Увійдіть у становище Македонії й допоможіть нам!» Це було опубліковано у *Toronto Daily Star*. Той репортер був Ернест Гемінгвей, датовано 20 жовтня 1922.

Либонь можна вибачити когось за те, що він гадає, ніби деякі проблеми достоту невіддатливі, і годі сподіватися на їх розв'язання. Виглядає на те, що демократія може розквітнути лише на особливо плідному ґрунті, що оброблявся упродовж тривалого часу. У суспільствах або регіонах, в історії яких було замало демократичного урядування, демократія, як здається, вкорінилася неглибоко, і її можна легко змести геть. Та ймовірно усе це зазнає змін. Замість того, щоб думати про демократію як про слабеньку квітку, що її легко розчавити під ногами, ми мабуть повинні розглядати її радше як стійку рослину, яка здатна зростати навіть на цілковито виснажених ґрунтах. Якщо моя аргументація вірна, то експансія демократії зав'язана на структурних змінах у світовій спільноті. Нічого на світі не приходить без боротьби. Але просування демократії на усіх рівнях варте того аби за нього боротися, і воно досягне. Наш нестримний світ потребує аж ніяк не менше, як більшого урядування, – і його спроможні забезпечити тільки демократичні установи.

Додаткова література

Глобалізація

Albrow, Martin. *The Global Age: State and Society Beyond Modernity.* Cambridge: Polity Press, 1996.

Автор стверджує, що ми вступаємо у першу глобальну добу. Замість того, щоб вести розмови про глобалізацію, ми повинні аналізувати, яким чином нам належить жити у глобальну добу, аби засвоїти нові форми взаємозалежності.

Bell, Daniel. «*The world and the United States in 2013*». *Daedalus*, 116 (3), 1987, 1-31.

Ця стаття являє собою спробу передбачити головні структурні зміни у майбутньому. У ній зроблено висновок про невідповідність між обширом глобалізаційних сил та установами модерної національної держави.

Castells, Manuel. *The Rise of the Network Society (The Information Age, vol. I).* Cambridge, M.A: Blackwell, 1996.

Перший із трьох томів, присвячених дослідженню «мережового суспільства» – глобального світоустрою, формування якого здійснюється під впливом ролі інформації у новій глобальній економіці.

Dicken, Peter. *Global Shift: Transforming the World Economy*, 3rd edn. London: Chapman, 1998.

Перероблене й доповнене пояснення змін, яких зазнають форми глобальної економічної діяльності. Наводяться дані

із різних секторів виробництва; у центрі уваги – питання про вплив економічної глобалізації на національний суверенітет.

Gray, John. *False Dawn: The Delusion of Global Capitalism.* London: Granta Books, 1998.

Дуже переконлива праця, в якій доводиться, що повсюдна експансія глобального ринку породжує по усьому світові численні соціальні проблеми. Автор стверджує, що не може бути однієї моделі капіталістичного розвитку, яка б підходила для усіх країн і всіх регіонів.

Held, David, Anthony McGrew, David Goldblatt and Jonathan Perraton. *Global Transformation: Politics, Economics and Culture.* Cambridge: Polity Press, 1999.

Наразі найбільш вичерпний вступ до теми глобалізації, в якому подано вельми виважений аналіз різних точок зору. Вводиться поділ між «глобалізаційними скептиками» та іншими, який я використав у вступному розділі.

Hirst, Paul Q., and Grahame Thompson. *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance.* Cambridge: Polity Press, 1996.

Герст і Томпсон дотримуються скептичного погляду на глобалізацію, наводячи докази того, що ступінь економічної інтеграції у світові ринки часто надто перебільшується.

Korten, David C. *When Corporations Rule the World.* West Hartford, CN and San Francisco, CA: Kumarian Press and Berrett-Koehler, 1995.

Дослідження зростання глобальної економічної могутності, у центрі якого – роль, що її відіграють гігантські корпорації. Автор наводить аргументи на користь необхідності відповідних змін, які б цю могутність обмежували.

McLuhan, Marshall. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man.* Toronto: University of Toronto Press, 1962.

Вводить часто цитований термін «велике село», щоб розкрити суть впливу на наше життя нових комунікаційних технологій.

Ohmae, Kenichi. *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies.* London: HarperCollins, 1995.

Охме дотримується точки зору, яка дещо відрізняється від позиції Герста і Томпсона, пропонуючи тезу, згідно з якою поступ глобалізації має бути аж настільки потужним, щоб нації-держави втратили можливість контролювати свої власні справи.

Soros, George. *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered.* New York: BBS/Public Affairs, 1998.

Джордж Сорос є одним із найуспішніших фінансистів останніх років. Він здобув свої статки на фінансових ринках, але переконаний у тому, що вони потребують більшого регулювання аніж зараз. Інакше зростатиме число криз, подібних до тієї, що вразила економіку Східної Азії у 1998 році.

Strange, Susan. *The Retreat of the State: the Diffusion of Power in the World Economy.* Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Ця книга написана автором *Casino Capitalism* (Oxford: Blackwell, 1986); у ній доводиться, що виникнення транснаціональної економіки і політичних організацій призвело до важливого владного зсуву у міжнародній політичній економіці.

Ризик

Adams, John. *Risk.* London: UCL Press, 1994.

Цікаве осмислення природи ризику та управління ризиком. Адамс доводить, що аналіз ризику повинен включати пояснення того, яким чином люди вибірково відгукуються на усвідомлення ризику у їхній власній поведінці.

Beck, Ulrich. *Risk Society: Towards a New Modernity.* London: Sage, 1992.

Класична книга, яка показує, що ми рухаємося від «індустріального суспільства» до «суспільства ризику». Суспільство ризику – це таке суспільство, що характеризується новими невизначеностями, зростанням індивідуалізму та засадничими змінами у головних соціальних інституціях.

Beck, Ulrich. *Ecological Politics in an Age of Risk.* Cambridge: Polity Press, 1995.

Пов'язує посилення екологічної політики із перетвореннями у природі, заподіяними сучасними технологіями. Ми починаємо виявляти занепокоєння щодо «природи» у світі тільки там, де залишилося вкрай мало «природного».

Bernstein, Peter L. *Against the Gods: The Remarkable Story of Risk.* New York: John Wiley & Sons, 1996.

Найкраще обговорення ризику з огляду на історію теорії ймовірності та розвитку фінансових ринків. Бернстайн показує, як упродовж віків розвивалися дедалі витонченіші інтелектуальні форми оцінки ризику.

Douglas, Mary, and Aaron Wildavsky. *Risk and Culture: an Essay on Selection of Technical and Environmental Dangers.* Berkley, CA: University of California Press, 1982.

Автор доводить, що ризик неможливо визначити об'єктивно. Те, що вважають за ризик, залежить від цінностей, що їх дотримуються індивіди або групи.

Franklin, Jane (ed.) *The Politics of Risk Society.* Cambridge: Polity Press, 1998.

Збірка статей, у яких обговорюються різні аспекти ризику у сучасних суспільствах.

Knight, Frank Hyneman. *Risk, Uncertainty and Profit.* Boston, MA: Houghton Mifflin, 1921.

Автор цього класичного тексту застосовує поняття ризику до економічної діяльності і запроваджує розрізнення між «ризиком» і «невизначеністю». Це розрізнення справило значний вплив; його суть у тому, що ризик можливо вирахувати, а невизначеність – ні.

Raphael, Adam. *Ultimate Risk.* London: Bantam Press, 1994.

Цікавий підхід до різних проблем, із якими зіштовхнулася Страхова компанія Лойда. Автор наводить докази того, що труднощі компанії Лойда виникли через великі недоліки у менеджменті ризику.

Royal Society. *Risk: Analysis, Perception, Management.* London: Royal Society, 1992.

Виклад «офіційних» думок про ризик, здійснений найповажнішим науковим товариством у СК. В результаті відбувся вагомий диспут про «об'єктивний» versus «суб'єктивний» ризик.

Традиція

Ahmed, Akbar S., and Hastings Donnan (ed). *Islam, Globalization, and Postmodernity.* London and New York: Routledge, 1994.

Розкривається зв'язок між посиленням фундаменталізму та

експансією масових засобів інформації. Фундаменталізм не є національним феноменом, а транснаціональним.

Gelner, Ernest. *Posmodernism, Reason and Religion.* New York: Routledge, 1992.

Провокативна дискусія про відродження і вагомість релігії за нинішніх часів. Релігійні традиції не тільки не вмирають, але й відновлюються.

Gross, David. *The Past in Ruins: Tradition and the Critique of Modernity.* Amherst, MA: University of Massachusetts Press, 1992.

Розгляд змінюваності традиції на противагу теорії культури.

Heelas, Paul, Scott Lash and Paul Morris (eds.). *Detraditionalization: Critical Reflections on Authority and Identity.* Oxford: Blackwell, 1996.

Збірка статей, у яких дискутується питання занепаду традиції у сучасних суспільствах. Висловлюються різні точки зору на реальну ступінь цього занепаду і на те, до чого це може призвести.

Hobsbawm, Eric J., and Terrence O. Ranger. *The Invention of Tradition.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Класична праця, в якій показано, що багато форм поведінки, походження яких ми схильні відносити до прадавніх часів, насправді вибудовані недавно.

Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilization and the Remaking of World Order.* New York: Simon & Schuster, 1996.

Видатне сучасне дослідження нових поділів у світовій спільноті, що постають у добу після 1989 р. Гантингтон доводить, що нові джерела світових конфліктів зосереджені навколо прадавніх хибних розмежувань між різними релігійними цивілізаціями.

Kepel, Gilles. *The Revenge of God: The Resurgence of Islam, Christianity and Judaism in the Modern World.* Cambridge: Polity Press, 1994.

Блискуче й цікаве дослідження виникнення фундаменталізму. В книзі приділено особливу увагу труднощам у застосуванні ідеї «фундаменталізму» до Ісламу.

Kramnick, Isaac (ed.). *The Portable Enlightenment Reader.* New York: Penguin, 1995.

Зібрання творів видатних мислителів вісімнадцятого сторіччя доби Просвітництва. До неї увійшли твори Барона де Гольбаха.

Marty, Martin E., and R.Scott Appleby (eds.). *Fundamentalism Observed (The Fundamentalism Project, vol. 1)*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

Перший том із багатотомного дослідження природи фундаменталізму у сучасному світі.

Said, Edward W. *Orientalism*. London: Routledge & Kegan Paul, 1979.

У цій важливій праці автор рішуче критикує наші уявлення про інші культури і традиції. Замість того, щоб подавати ретельний опис, вони часто-густо відбивають піднесене самовідтворення Західної культури.

Shils, Edward A. *Tradition*. London: Faber & Faber, 1981.

Загальні розмисли про природу традиції у різних суспільствах і культурах. Автор наводить аргументи на користь погляду на традицію як суттєвий чинник соціальної тяглості і згуртованості.

Vidal, Denis. «*When the Gods drink milk: empiricism and belief in contemporary Hinduism*». South Asia Research, 18, 1998.

Дослідження незвичайного епізоду, який мав місце в Індії у 1995 році, коли образи Генеша, бога із головою слона, та інших божеств, здавалося, ї «насправді» пили молоко, яке їм подавали.

Сім'я

Burgess, Adrienne. *Fatherhood Reclaimed: The Making of the Modern Father*. London: Vermilion, 1997.

Подає аналіз зміненої природи батьківства у сучасному суспільстві. Автор стверджує, що необхідно приділити підвищену увагу правам батьків.

Coontz, Stephanie. *The Way We Never Were: American Families and the Nostalgia Trap*. New York: Basic Books, 1992.

Майстерний критичний аналіз минулих форм сімейного життя. Кунц показує, що «золотого віку» сім'ї ніколи не було.

Duby, Georges. *Love and Marriage in the Middle Ages*. Cambridge: Polity Press, 1994.

Класичне дослідження шлюбу, кохання і сексуальності у Середні віки, яке показує, якою мірою чимало із тодішніх ключових стосунків відрізнялися від сьогочасних.

- Foucault, Michel.** *The History of sexuality, vol 1.* Harmondsworth: Penguin, 1981 (first published in 1976).
Славнозвісні розмірковування про розвиток на Заході зацікавлення сексуальністю. Фуко доводить, що за Вікторіанської доби сексуальність не була достоту приборкана. Навіть більше, вікторіанці посприяли започаткуванню нашого зачарування сексом.
- Goode, William J.** *World Revolution and Family Patterns.* New York and London: Free Press and Collier-Macmillan, 1963.
Класичне дослідження змін у сім'ї, які повсюдно відбуваються у світі. Автор стверджує, що існують спільні моделі змін, що їх можна віднайти у багатьох відмінних поміж собою країнах та регіонах світу.
- Jamieson, Lynn.** *Intimacy: Personal Relationships in Modern Societies.* Cambridge: Polity Press, 1998.
Автор зосереджується на питанні, яким чином у модерному суспільстві зазнали змін інтимні стосунки та наводить емпіричні докази, які змальовують ситуацію у низці західних країн.
- Laslett, Peter.** *The World We Have Lost.* London: Methuen, 1965.
Класичне зображення родинного життя минулих поколінь, що ставить під сумнів чимало міфів про сім'ю.
- McLanahan, Sara S., and Gary D. Sandefur.** *Growing Up with a Single Parent: What Hurts, What Helps.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994.
Найкращий нарис соціальних і виховних наслідків неповної сім'ї у США
- Phillips, Roderick.** *Untying the Knot: A Short History of Divorce.* Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
Добре викладене дослідження історії розлучення у Європі та США.
- Phoenix, Ann.** *Young Mothers?* Oxford: Polity Press, 1990.
Обговорення проблем матерів-підлітків у сучасному суспільстві.
- Weeks, Jeffrey.** *Sexuality.* Chichester: Ellis Horwood, 1986.
Яскравий і ґрунтовний вступ до вивчення сексуальності. Автор подає виважений аналіз різних суперечливих поглядів на природу сексуальності.

Демократія

- Barber, Benjamin R.** *A Place for Us: How to Made Society Civil and Democracy Strong.* New York: Hill and Wang, 1998.

Розгляд відношення між демократією, громадянським суспільством і корпоративною владою. Автор стверджує, що ефективна демократія потребує регулювання як управління, так і бізнесу, – з опертям на міцний громадянський лад.

Czempiel, Ernst O., and James N. Rosenau (eds). *Governance Without Government: Order and Change in World Politics.* Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Аналіз виникнення нових форм глобального управління як відгук на глобалізацію.

Dunn, John. *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993.* Oxford: Oxford University Press, 1992.

Збірка статей, в яких розглядається розвиток демократії у різних частинах світу. Як показує заголовок книги, тут стверджується ідея, що ще доведеться пройти довгий шлях, поки демократія перетвориться на більш універсальну і задовільну форму урядування.

Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man.* London: Hamish Hamilton, 1992.

Автор стверджує, що ми досягли кінця історії, бо вже немає альтернативи капіталізму і ліберальній демократії. Втім, він вбачає перспективу у тому, що цей новий світоустрій, зрештою, знову відчує невдоволення.

Held, David. *Models of Democracy, 2nd edn.* Cambridge: Polity Press, 1996.

Добре поданий, хоч і дещо ускладнений, аналіз різних концепцій демократії. На завершення автор подає низку пропозицій щодо майбутнього демократичного поступу.

Huntington, Samuel P. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.* Norman, OK: University of Oklahoma Press, 1991.

Розмисли про виникнення демократичних інституцій у країнах, яким раніше бракувало демократичних систем, й водночас критичний погляд на деякі міркування з приводу того, як і чому це відбулося.

Ostrom, Elinor. *Governing the Commons: the Evolution of Institutions for Collective Action.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Дослідження питання про те, яким чином можна домогтися належних форм управління спільними проблемами поза межами національної держави.

Paolini, Albert J., Anthony P. Jarvis and Christian Reus-Smith (eds.). *Between Sovereignty and Global Governance: The United Nations, the State, and Civil Society.* London: Macmillan Press, 1998.

Добірка міркувань про розвиток глобального урядування, спричинених змінами, які впливають на суверенітет держав.

Rosenau, James N. *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity.* London: Harvester Wheatsheaf, 1990.

Автор шукає пояснення безугавному політичному безладові у світовій політиці, оцінюючи політичні, соціальні й економічні зміни після Другої світової війни. Він стверджує, що ми живемо у «розхитаному світі», в якому стара державоцентрична система постає перед викликом нового мультицентричного світу не-державних організацій і громад.

Ніна Поліщук

Післямова

Глобалізаційний вимір людства та людський вимір глобалізації

*(Філософські акценти до книги Е.Гіденса
«Нестримний світ»)*

Пропонований читачеві переклад на українську мову книги Ентоні Гіденса «Нестримний світ» надає змогу оцінити творчість цього добре знаного в інтелектуальних колах та серед широкого загалу громадськості у багатьох країнах світу філософа й соціолога з дуже характерного для цього автора боку – переконливого аналізу й простого та доступного викладу нагальних і складних проблем сучасності. Хоч книга «Нестримний світ» невелика за обсягом, але це не позначилося на фундаментальності її змісту. В ній охоплено й ґрунтовно осмислено низку проблем, які зараз хвилюють людство і на рівні урядових кіл і в середовищі пересічних громадян, утягнутих у невідворотний вир їхнього виникнення, перебігу та спроб вирішення. Головна цінність цієї книги для світового інтелектуального товариства, – а тепер уже й для українського читача, – полягає у тому, що вона вводить нестандартну й виразну ноту у багатоголосся аналітичної й критичної літератури, присвяченої проблемі глобалізації.

З точки зору перекладача, причетного до філософії (чи навпаки, філософа, причетного до перекладацької справи), хочу зазначити, що потенціал оригінальності позиції автора вже закладений у заголовку та підзаголовку книги і початково розкри-

вається у процесі перекладу на українську мову англійського словосполучення *runaway world*. Виниклий в результаті перекладацького вибору серед смислового спектру українських синонімів до прикметника *runaway* (у сполученні зі словом *world*) акцент на «нестримності» – як невідворотності глобалізаційних процесів, що їх переживає людство, – в англійській мові уточнюється і врівноважується притаманним слову *runaway* смисловим відтінком втечі, звільнення чи уникнення від якогось конкретного обмеження (небезпеки, обов'язку, самовладання, утиску), що не виключає переосмислення або своєрідне переструктурування цих обмежень; крім того, долучаються ще два значення – стану рішучості та стрімкості змін у напрямку їхнього нарощування, що також зорієнтовує на рішучість та разом варіативність і прагматизм соціальної діяльності для протидії їхнім негативним наслідкам. Отож, в українському перекладі *Runaway World* як *Нестримний світ* дещо втрачає в адекватності буквального перекладу слів, але, – якщо врахувати пояснювальне значення підзаголовка *як глобалізація перетворює наше життя*, – не в адекватності соціально-філософського сенсу поняття про світову людську спільноту, яка не просто підпорядкована злому джинові глобалізації, хоч і випущеному нею самою, а є як головним чинником нестримних глобалізаційних процесів, так і запорукою їхньої трансформації в інтересах людства і на основі ресурсів, закладених у тій-таки глобалізації. Ці ресурси вказують на перспективу *третього шляху*,¹¹ який долає межі націй-держав, культурних традицій та звичаєвих уподобань приватного життя. Доволі чітко вимальовується і головний дієвець цих трансформацій – носій «нового», або «інституційного індивідуалізму». Як засвідчують теперішні соціальні процеси і в усталених західних демократіях і в посткомуністичних країнах, де паростки демократії заледве починають пробивати заскорузлий ґрунт тоталітаризму, така функція поступово закріплюється за активним, цілеспрямованим і відповідальним індивідом, у діяльності якого починає домінувати розуміння, що задоволення його власних інтересів залежить від демократичного функціонування соціальних інститутів, як і ці інститути – від його діяльності. У контексті «інституційного індивідуалізму» індивід перестає бути *одним із* суспільних атомів, покірливих носів колективістської волі; він – і не індивід-егоїст, що прагне до побудови «Я-суспільства» (Me-Society), нехтуючи суспільно-солідаристськими наслідками своїх дій, а відповідальний чинник активних

інституційно-перетворювальних практик. У річищі цих практик особливої ваги набуває діяльність громадських та не-урядових організацій, які створюють можливості для вияву інституційного індивідуалізму «знизу».

В інтерпретації Е. Гіденса, нестримний світ глобалізації переконливо постає таким, що, з одного боку, «перетворює наше життя» в пасивно негативному сенсі, а з другого, спрямовує (точніше, самоспрямовується) в позитивному, будівничому напрямку, спонукаючи до відтворення наявних і породження нових резервів соціального існування людства на порозі цілком ймовірного небуття. Глобалізація – не тільки сплетіння процесів і наслідків майже некерованої або погано керованої економічної діяльності, але й увесь лад-нелад теперішнього життя людства, що охоплює його на усіх рівнях й не знає ні географічних ні національних ані культурних кордонів. «Глобалізація реструктурує способи нашого існування у світі, до того ж на глибинному рівні. Вона насувається із Заходу, несе на собі виразний відбиток американської політичної й економічної потуги та є надто нерівномірною за своїми наслідками. Втім, глобалізація аж ніяк не являє собою панування Заходу над рештою світу; вона однаково справляє вплив на Сполучені Штати, як і на інші країни». Потужним та розповсюдженим стає явище, що його можна назвати «зворотньою колонізацією». Його суть полягає у тому, що глобалізація децентралізується, і не-Західні країни починають справляти дедалі більший вплив на Західні.^{III}

Оригінальність підходу Е. Гіденса до явища глобалізації виявляється вже першопочтково тоді, коли він поєднує його великомасштабність і специфічність. Для у виразненні цього взаємозв'язку порівнюємо дві позиції – «скептика» і «радикала». «Скептик» – це той, хто сумнівається щодо наявності у наш час якогось особливого явища глобалізації, вважаючи його лише поживавленням розмов навколо старих процесів глобальної економіки і торгівлі, які мали місце ще наприкінці 19 сторіччя. Погляди скептиків багато в чому збігаються з політичною орієнтацією лівих, тому однією із засад критики ними глобалізації як негативного економічного явища є те, що вона демонтує систему забезпечуваного державою добробуту і, відповідно, скорочує видатки на соціальний захист. Звідси проростає ідеологічне коріння анархо-негативістських гасел і насильницьких протестних методів, що характерні для сучасних антиглобалістських рухів. На відміну від «скепитка» «радикал»

наполягає на новизні, навіть «революційності» процесів глобалізації, адже, на його думку, наслідки глобалізації стали настільки реальними, що відчуються повсюдно; що ж стосується глобальної торгівлі, то вона стала набагато розвинутішою, навіть порівняно із 1960-ми – 1970-ми роками 20-го сторіччя. У суперечці між скептиками та радикалами Е. Гіденс схиляється до позиції радикалів щодо специфічності й новизни глобалізаційних процесів наприкінці 20 ст. Втім, обидві сторони, вважає автор, надто звужують значення цих процесів, коли прив'язують їх головним чином до економіки.

Глобалізація – це не тільки економічне явище, але й політичне, технологічне, культурне. Техніко-економічна серцевина глобалізації – це системи електронної комунікації, які шляхом миттєвої передачі інформації змінюють «саму будову нашого життя». Важливим акцентом у розумінні Е. Гіденсом глобалізації як комплексної сукупності процесів є її всепроникність, охоплення нею не тільки великих систем (на кшталт світової фінансової мережі), але й того, що стосується суто персональних, інтимних сторін життя, здавалося б, окремішного індивіда (наприклад, шлюбу, сім'ї, сексуальності). Специфіка глобалізації у наш час зосереджується у тому, що М.МакЛюген ще на початку 1960х років минулого сторіччя означив влучним та відтоді часто використовуваним висловом-терміном «велике село»^{IV}. Із плином часу зміст цього метафоричного вислову уточнювався шляхом нарощування прикмет, похідних від застосування високих технологій у глобальному масштабі. «Високотехнічне глобальне село» – це увесь теперішній світ, де інформація і створювані нею образи мають здатність миттєво й одночасно проникати в усі його найвіддаленіші куточки. Межа між локальними і глобальними перетвореннями втрачає сенс.

Концептуальні підходи Е. Гідденса до проблеми глобалізації щільно пов'язані із низкою розроблених ним ідей філософського характеру. Цей зв'язок не є поверхневим і тому не одразу впадає в око. Ймовірно, цим певною мірою пояснюються не завжди підставові закиди на адресу праць цього автора, зокрема *Третього шляху*, щодо невизначеності цілей і заходів їх реалізування у конкретних соціальних контекстах й по тому в обстоюванні зодноманіченої перспективи розвитку людства. Якщо ж узяти до уваги внутрішній регулятивний вплив ідей філософського характеру на загальну картину інтерпретації Е. Гіденсом проблем глобалізації, то ця картина постає далекою від уніфікації.

Філософські ідеї вагомо присутні у концептуальних підходах до природи модерну й модернізації, структурування й рефлексивності, співвідношення соціальних тотальностей й індивідуального людського чинника (human agency), космополітизму й плюралізму, соціальних практик і перманентної «демократизації демократії». Декотрі з них, зокрема стосовно модерну, структурування, рефлексивності, докладно проаналізовані Е. Гіденсом у низці праць^V, переклади яких українською мовою, на жаль, відсутні. Їхня імпліцитна наявність у книзі «Нестримний світ» створює важливу філософську підоснову для розуміння міркувань автора про феномен глобалізації. До чільних елементів цієї підоснови варто віднести ідеї соціального структурування, «рефлексивної модернізації» та особливостей функціонування «пізнього модерну», який іще себе не вичерпав.

Ідеї структурування і рефлексивності слід вважати суттєвим інноваційним внеском Е. Гіденса у сучасне філософське осмислення соціальних процесів. Стрижнева лінія соціально-філософської новизни пролягає тут через обґрунтування взаємозв'язку суб'єкта соціальної дії та соціальної структури на підставі *ідеї дуальності*, а не дуалізму. В результаті цей взаємозв'язок втрачає ознаки як характерного для функціоналізму та структуралізму примату соціальної структури щодо індивіда, так і однобічності герменевтичної соціології, сконцентованої навколо смислотворчої активності суб'єкта. Соціальні процеси постають *структурованими й структурувальними*, – або одночасно репродуктивно відтворювальними та творчо інноваційними, – а не такими, що штучно поєднують об'єктивно задану структуру та підпорядкованого їй (чи, навпаки, домінантного щодо неї) індивіда. Якщо останнє співвідношення вочевидь підпадає під категорію дуалізму із характерним для останнього паралелізмом зовнішньої структури та окремішного індивіда, то інтерпретація цього співвідношення крізь призму структурування дозволяє висвітлити його як динамічний процес соціальних практик, у самому перебігу яких реалізується взаємозв'язок між соціальною структурою і людською діяльністю. «Спосіб прокласти місток між «структурним» і «дієвим» підходами полягає в усвідомленні того, що ми активно будуємо і перебудовуємо соціальну структуру в процесі нашої повсякденної діяльності».^{VI} Отже, структура перестає бути чимось зовнішнім щодо індивіда, це радше «сліди пам'яті», які присутні у його буденній соціальній практиці.

У контексті ідеї структурування суспільства, з одного боку, постають як певні системні визначеності, або соціальні тотальності, а з другого, як відкриті до змін «інтерсоціальні системи», тобто як поле перетину множинності різноманітних соціальних систем. Як зауважує Е. Гіденс, ця множинність може знаходитися цілковито «всередині» якогось конкретного суспільства; крім того, вона може створювати мережу перетинів рівночасно «всередині» та «поза» ним. Звідси – один з основних висновків теорії структурування щодо проблематичності уявлень про неодмінну тяглість (континуальність) суспільств у просторі і часі та відпорність щодо плюралізму. По суті, в теорії структурування відбувається своєрідна інкорпорація філософського принципу плюралізму, якщо останній розглядати як динамічне узгодження тенденцій диференціації (урізноманітнення) та інтегративності («глобалізації») на засадах збереження їх обох.^{VII} Взаємопов'язаність таких параметрів суспільства як відкритість і плюралізм робить підставовим і зрозумілим тлумачення глобалізації за доби пізнього модерну як специфічного, ще небаченого в історії людства процесу. Незалежно від просторової локалізації певної людської спільноти та її місця на шкалі еволюційного поступу уможливлються стосунки з відсутніми «іншими», які дистанційовані від будь-якої обопільної зустрічі «віч-на-віч». Просторово-часова локалізація втрачає свої чіткі обриси. Її замінює «просторово-часове дистанціювання», або «розтягування», соціальних форм і подій такою мірою, що відстань поміж ними по суті зникає.

Термін «рефлексивна модернізація» частково екстраполює ідею структурування на характерну для «пізнього модерну» інтенсифікацію впливу швидкого нарощування та змінюваності знання на соціальні практики і навпаки. Рефлексивність у широкому сенсі – це усвідомлення соціальних правил та відповідне спрямування соціальної дії. У домодерних, або традиційних суспільствах, рефлексивність також відігравала значущу роль, і ступінь цієї значущості визначався вправністю реінтерпретації і прояснення традицій. За умов модерного суспільства рефлексивність перетворюється на засіб освоєння повсякчас накопичуваного та змінюваного знання та на подальшу стимуляцію цього процесу. У ситуації постійного вибору, в якій опиняється індивід, аби облаштувати своє життя перед лицем неминучих так званих «штучних» ризиків^{VIII}, характерних для пізнього модерну, рефлексивність набуває рис випереджальності, спрямованості на

освоєння нових можливостей у соціальному оновленні. Невід'ємність рефлексивності від процесу соціального оновлення та останнього від рефлексивності фіксується терміном «рефлексивної модернізації».

Для розуміння специфічності трактування Е. Гіденсом явища глобалізації, як воно розгортається у сучасному світі, принципове значення має його теза про те, що «структура зазвичай як обмежує, так і створює можливості».^{IX} У контексті цієї тези увиразнюється ракурс глобалізаційного виміру людства і людського виміру глобалізації. Стає зрозумілим, що нестримні події створеної людством драми глобалізації зупинити не можна й не потрібно, але їхні наслідки можна пом'якшити, якщо перебіг цих подій інкорпорується до диверсифікованої і рефлексивно дійової системи соціальних практик, а не потрапляє у жорстку залежність від зовнішніх соціальних структур або централізованих органів світового масштабу. Аби бути ефективними, останні також мають стати частиною цих практик. Такий підхід багато в чому зводить нанівець поширені нарікання на нібито апокаліптичну перспективу, яка очікує людство в результаті глобалізації, – чи то у формі вселенського безладу чи безмежно нарощуваної тоталітарної влади.

Для розуміння філософської підоснови концепції глобалізації Е. Гіденса важливе значення має надання ним переваги терміну «модерн» перед «постмодерном», хоча на суто описовому рівні, тобто за обсягом змісту, охоплюваного кожним із цих термінів, можна констатувати значне уподібнення. Ось, наприклад, як характеризують «постмодерний поворот» автори однойменної книги Стівен Бест і Дуглас Келнер: «...постмодерний поворот тісно пов'язаний із глобалізацією та згубними впливами транснаціонального капіталізму. Експансія світового капіталістичного ринку до раніше закритих для нього районів (тобто, до комуністичного регіону або країн Третього світу) супроводжується занепадом національних держав і їхньої спроможності регулювати й контролювати потоки товарів, людей, інформації та різноманітних культурних форм.»^X З точки зору авторів, постмодерн є реакцією – насамперед у сфері культури, етики, критичних дискурсів, у тому числі й філософських, – на щойновказані явища. Логіка проста: модерн себе вичерпує, уособлюючи зрештою економічну, соціально-культурну й епістемологічну репресивність, і на зміну йому приходить постмодерн. На відміну від такого підходу, Е. Гіденс однозначно наголошує, що доба модерну не тільки

не завершилася, а навпаки набула виразності, оприявнивши при- таманні тільки їй характерні риси. Посилений та відозмінений гло- балізацією, модерн ще не закінчив свій поступ. На щаблі пізнього модерну виникають явища, які за попередніх часів не були відомі людству – штучні ризики, втрата сили традицій, у тому числі в сім'ї, космополітизація націй і культур, процес глобально- го поширення демократії та суголосна цьому процесові потреба (допоки слабо здійснювана) у постійному демократичному онов- ленні самої демократії. Е. Гіденс доволі рідко використовує термін «постмодерн», важаючи його адекватно застосовним до естетичної рефлексії щодо природи модерну (наразі пізнього, або радикального) та до змін, які засобами красного письменст- ва, живопису, архітектури провіщають ймовірно наближення пост-модерністської перспективи.

Для концептуального осмислення пізньомодерного суспільства у контексті глобалізації Е. Гіденс активно долучає по- няття космополітизму у різних варіантах – космополітична нація, космополітична демократія, космополітична мораль тощо. Витоки соціально-філософського змісту цього поняття та його похідних, як видається, зумовлені «просторово-часовою дистанціацією» та структураційним динамізмом, характерними для сьогочасних суспільних процесів. Глобалізація нестримно і незворотно відтягує владу і вплив від локальних спільнот, у тому числі й націй-держав, і передає їх до глобальної арени подій. Таким же невідворотним є зустрічний рух, пов'язаний із тенденцією до фрагментації у сучас- ному світі і, відповідно, залежністю глобалізаційних процесів від того, що відбувається «на периферії». За умов глобалізації суттєвим для розуміння відношення центр-периферія є обопільна заміненість обох чинників, тобто те, що донедавна було центром, стає периферійним, і навпаки, локальні субспільноти перебира- ють вагомість і роль центру. У площині стосунків між націями-дер- жавами в епоху глобалізації видаються влучними наведені Е. Гіденсом слова американського соціолога Деніела Бела про те, що нації стають не тільки замалими для вирішення великих про- блем, але й завеликими для вирішення малих.^{XI}

Залучене до теоретичного та політичного обігу поняття «кос- мополітичної нації» й відповідне потрактування його змісту вагомо засвідчує на користь того, що позиція Е. Гіденса щодо ролі національної держави у сучасному світі не є спрощеною й одно- значно негативістською. Космополітизм у розумінні Е. Гіденса не має нічого спільного із так званою «безродністю» або відмовою

від національної ідентичності. Навпаки, він включає цю ідентичність, але останню розуміє не як сукупність самодостатніх прикмет, що відгороджують певну націю від усіх інших, а як відкриту до трансформацій конструкцію на основі культурного діалогу-полілогу з іншими націями та прагматичного усвідомлення реальних інтересів власної нації-держави у контексті їхньої невідвортної зануреності у вир глобалізації. На його думку, нації й зараз залишаються потужними чинниками на арені світових подій і ця роль збережеться за ними ще тривалий час. Понад те, готовність до трансформаційних процесів уgruntована на розвинутості націй та упевненості їх у власних силах. Принциповим є акцент на тому, у чому саме наразі вбачається сила нації-держави. Це аж ніяк не готовність до війни. Сильна нація-держава «на сьогодні повинна означати дещо інше: націю достатньо у собі впевнену аби прийняти нові обмеження суверенітету».^{XII} Погоджуючись на певні обмеження суверенітету, нація здобувається на гарантії і перспективи його збереження, але обов'язково демократичними засобами та у межах демократичної спільноти. Взірцевою спільнотою держав, побудованою на демократичних засадах, Е. Гідденс вважає Європейський Союз, хоч і висловлює низку критичних зауважень на його адресу. Країни, що є членами Європейського Союзу, «мають потужну мотивацію діяти як космополітичні нації як поза, так і всередині Європейського контексту.»^{XIII}

Космополітична нація – це нація активна. Суть цієї активності – не в плеканні ворожості, як це було під час холодної війни, а в діях, спрямованих на співпрацю та лояльність до інших національних ідентичностей. Коли йдеться про космополітичну націю, то мається на увазі «більш відкрита і рефлексивна конструкція національної ідентичності, яка окреслює те, що притаманне певній нації та її прагненням, але у менш категоричній формі, аніж це було раніше.»^{XIV} Активність космополітичної нації виразно виявляється у здатності індивіда вчинити такий вибір власної національної ідентичності, який буде рішучим та чітко окресленим, з одного боку, а з другого, – лояльним і терпимим до інших ідентичностей. Наприклад, певний індивід, який є одночасно англійцем, британцем, європейцем і почувається також належним до «глобального громадянства», може обрати одну із цих ідентичностей у якості пріоритетної, і це цілком підставово. Принциповим моментом є те, аби обрана ним пріоритетна ідентичність не виключала усі інші.

Те, що зміст поняття «космополітичної нації» сполучає почуття й усвідомлення національної гідності належних до неї індивідів – на основі чіткого самосвідомого вибору ідентичності та поваги й терпимості до інших ідентичностей – може слугувати однією з переконливих ознак його теоретичної і соціально-політичної відмінності від сумнозвісного стереотипу «космополітичної безродності», що за підкомуністичних часів часто-густо використовувався для розпалювання міжнаціональної ворожнечі та жорстоких репресій проти інакомислення. Міркування Е. Гіденса про космополітизм ведуть до важливого висновку, що космополітизм може тлумачитися як поняття, що не позбавляє націю та національну культуру значущості, а лишень надає цій значущості інших граней, а саме, повертає її стороною відкритості до інших націй і культур. Отже, це поняття набуває нового й конструктивного сенсу у контексті тенденцій, які охоплюють міжнаціональні стосунки за сучасних умов, адже нації залишаються, хоч і зазнають неunikних трансформацій під впливом глобалізації. Нові акценти у тлумаченні космополітизму як «космополітизму національного», а націоналізму як «космополітичного націоналізму» ще більше увиразнюються, якщо взяти до уваги ідею прийнятності й необхідності для процесів модернізації того, що Е. Гіденс називає «темою філософського консерватизму». Консерватизм у цьому сенсі базується на прагматичному ставленні до змін, повазі до минулого й історії, а також на принципі обачливості у діях щодо природного довілля.^{XV}

«Космополітичний націоналізм» доби пізнього модерну, або радикальної глобалізації, принципово відрізняється від позитивного ставлення до космополісу давніх греків (античний стоїцизм) або ж рефлексій щодо міжнаціональних стосунків в історичний період, коли про цей радикалізм не було й гадки, а модерне суспільство лишень виходило на траєкторію свого висхідного поступу. Згідно зі стоїками, універсальний космічний розум проникає в усі деталі людського існування й становить джерело правових засад, які вивищуються над позитивними законами даної людської спільноти. Пізніше у давньоримському законодавстві було розроблено поняття «закону націй», що узагальнювало законодавство різних спільнот й створювало ґрунт для формулювання загального кодексу міжетнічних, і пізніше – міжнаціональних стосунків. Отже, спільне, – як нормативний виклад узагальненого конкретного досвіду, – повинно було враховуватися у міжкультурних і міждержавних стосунках попри форму національного

самоусвідомлення або філософські й ідеологічні переконання. Так, ідея суголосності чітко означеної належності до власної нації та до світового громадянства здобулася на виразне втілення у працях класика англійської консервативної філософії Е. Берка (18 ст.). Різка критика ним репресивної всезагальності французького раціоналізму була угрунтована на яскраво вираженій консервативній прихильності до культурних і національно-державницьких традицій англійського суспільства. Втім, різкість критичних зауважень Е. Берка йшла пліч-о-пліч із підкресленою увагою й повагою до національних інтересів Франції як держави та національних почуттів французів, а також із визнанням самого себе – як відданого своїй країні та консервативно налаштованого англійця – громадянином світу.

Принципова відмінність Е. Гіденса від Е. Берка у ставленні до консерватизму й націоналізму – у контексті космополітизму – полягає у домініанті філософського й політичного прагматизму порівняно із «чистим» філософським та ідеологічним консерватизмом Е. Берка. Саме цей прагматизм, що має повсякчас нагадувати людству про себе перед лицем викликів «нестримної» глобалізації, зумовлює гостру потребу лібералізму в долученні консервативних цінностей. Зі свого боку, ідеологічне підживлення консерватизму лібералістськими цінностями свободи й рівності сприяє його налаштованості на відкритість та варіативність у сприйнятті цінностей інших культур, особливо на національному ґрунті. Особливо на часі є обопільний рух на зближення консерватизму й лібералізму в умовах значних суспільних зрушень на порубіжжі 20-21 ст. – хоч би в якій країні вони відбувалися чи якої б подоби набували. Адже ці зрушення (конфлікти, трансформації тощо) не можуть вийти поза межі середовища глобалізації. Україна тут не виняток. З огляду на набутий Україною позитивний та негативний досвід національного будівництва останнього десятиліття, можна дійти висновку, що прийнятний для теперішнього українського суспільства ліберальний прагматизм соціальних практик має достеменно врівноважуватися й доповнюватися цінностями консервативного характеру, насамперед такими як повага до історії та надбань національної культури. Не менш вагомим є плекання сприйнятливості консерватизму до лібералістського схвалення індивідуальної свободи, але засадничо видозміненої у контексті цінностей відповідальності. Найоптимальнішими тут видаються цінності інституційної відповідальності, або, за термінологією Е. Гіденса, – «нового», або «інституційного індивідуалізму.»

Праця Е. Гіденса «Нестримний світ» потребує уважного й прискіпливого прочитання з огляду на популярно-лапідарний стиль викладу закладених у ній далеко непростих і важливих для сьогодення ідей. Аби запобігти спрощеному тлумаченню декотрих із них, варто звернути увагу на певні застереження, які трапляються у текстах Е. Гіденса стосовно таких чільних ідей як глобалізація, космополітизм, культурний плюралізм. Ці застереження мають форму припущень щодо *неостаточності і некатегоричності* зроблених ним висновків. Тому аналіз кожної із цих ідей супроводжується висловленням певних сумнівів та елементами самозаперечення. Наприклад, припускається, що ідея неунічного розмивання глобалізаційними процесами традицій не виключає визнання їхньої важливості для сучасного повсякденного існування людських спільнот, адже традиції надають життю тяглості і форми. «Кінець традиції не означає, що традиція зникає, як того хотіли мислителі доби Просвітництва. Навпаки, у різних проявах вона продовжує існувати повсюдно. Та усе менше й менше, – наголошує Е. Гіденс, – це традиція, яка живе традиційним способом.»^{XVI} Тобто, глобалізація не знищує традиції, а суттєво змінює їхню роль. Зі зміною їхньої ролі у суспільне життя вводиться нова динаміка, що є наслідком напруги між автономією дії та примусом, між космополітизмом та фундаменталізмом. Е. Гіденс висловлює вагому й актуальну думку про те, що альтернативою відступу традиції є більш відкрите й рефлексивне життя, а «приховану потугу традиції можуть заступити більш відкриті дискусія і діалог».^{XVII} Навпаки, там, де діалог заперечується, де відкидається множинність культурних ідентичностей та інтерпретацій, виростає фундаменталізм. Останній – «дитя глобалізації», й може виникнути на ґрунті будь-якої традиції. Фундаменталізм – це не тільки й не просто антипод глобалізаційного модерну. Він також порушує і оприявнює незручні для нього зипитання. Чільне із них таке: чи можемо ми жити у світі, де немає нічого святого? Відповідь наступна: «я не думаю, що можемо... Жоден із нас не матиме заради чого жити, якщо ми не мали бодай чогось, за що варто померти.»^{XVIII}

Питання культурного плюралізму, або мультикультуралізму, також слід розглядати багатопланово і не зводити його вирішення до назагал слушної тези про необхідність обопільно толерантного співіснування різних культур. Констатуючи нестримність розмивання кордонів між націями-державами у річищі глобалізації, але однозначно залишаючи за націями значущу роль

за доби пізнього модерну, Е. Гіденс знаходить ґрунт для обопільного врівноваження цих тенденцій знову таки в космополітичному націоналізмі. «Космополітичний світогляд є необхідною умовою багатокультурного суспільства у процесі глобалізації. Космополітичний націоналізм становить єдину форму національної ідентичності, що узгоджується із цим порядком.»^{XIX} Вартим уваги є акцент на так званій «радикальній багатокультурності», вадою якої є обезцінення – по суті заперечення – національної культурної ідентичності, позаяк остання розглядається як штучне утворення, що використовується правлячими владними групами у власних інтересах. Е. Гіденс влучно вказує на внутрішню суперечливість та самоспростовність цієї позиції, адже «радикальна багатокультурність» виходить якраз із припущення про наявність національної спільноти, яку вона й прагне відкинути. У соціально практичній площині прихильники «радикальної багатокультурності» – попри справедливе гасло захисту культурно пригноблених груп, – неухильно опиняються на протилежній позиції. Йдеться про те, що не береться до уваги почуття справедливості культурної більшості у межах загальної національної спільноти, яка обіймає плюралізм культур, а також нехтується факт, що це почуття буде неодмінно звужуватися, якщо представники культурних меншин відхилятимуть ідентичність культурної більшості, разом із якою вони належать до однакової національної спільноти.^{XX} Така ситуація обернення справедливості на несправедливість у міжкультурних стосунках в контексті багатокультурності є типовою й гостро болючою для сучасного українського суспільства. Отож, міркування Е. Гіденса і в цьому питанні є на часі, поза тим що позірно – на тлі обширів глобалізації – вони виглядають дещо затінено, хоч їхня вагомість від того не зменшується.

У підсумку слід наголосити, що соціально-практичним ґрунтом, який уможлиблює здійснення людського виміру глобалізації в усьому діапазоні – від приватного життя індивіда через плюралістичне розмаїття культур і націй до глобальної спільноти та *vice versa* – є демократія. Визначення Е. Гіденсом демократії характеризується фундаментальністю, переконливістю та простотою. Саме цим спричинена необхідність привернути до нього увагу розчарованого сьогоденням українського читача: «Демократія – це система, яка спонукає до дієвого змагання між політичними партіями за владне становище. За демократії відбуваються своєчасні вибори, у яких може взяти участь

усе населення. Права, які забезпечують демократичну участь, невіддільні від громадянських свобод – свободи слова і дискусій та свободи створювати політичні групи або асоціації, а також приєднуватися до них. Демократія аж ніяк не будується на принципі – усе або нічого. Можуть існувати різні форми, як і різні ступені демократизації».XXI

Соціально-філософська фундаментальність цього визначення, вочевидь, угрунтована на згаданих вище інноваційних ідеях структурування та рефлексивної модернізації, адже постійно робиться акцент на демократії не як якомусь ідеальному й остаточному суспільному станові, а на процесі постійного саморозвитку і вдосконалення, тобто на *демократизації демократії*. Це принциповий акцент, позаяк він орієнтує на *перспективу* у з'ясуванні різноманітних життєвих проблем, що їх породжує глобалізація – від масштабних економічних, екологічних, політичних до позірно «незначних», а насправді не менш значущих – інтимних і сімейних. В аналізі останніх також наголошується на демократичних перетвореннях, зокрема, в укладанні та припиненні шлюбу, вихованні дітей, виникненні особливої площини інтимних стосунків, т. зв. «чистих стосунків» (Див. розділ 4).

На тлі української реальності останнього десятиріччя варти особливої уваги у площині їхньої конструктивності видаються три моменти. Перший полягає у тому, що аналіз демократії як перманентного процесу *демократизації демократії* переводить питання кризових ситуацій у суспільствах нерозвинених або щойно посталих демократій у площину аж ніяк не повернення назворот, а рішучого вибору демократичних цінностей та їх настійного впровадження. Криза демократії, як зауважує Е. Гіденс, виникає тому, що певна демократія «не є достатньо демократичною». Другий момент стосується так званого «парадоксу демократії». Цей парадокс полягає у суперечності, з одного боку, між привабливістю демократичних цінностей та побудованого згідно з ними ладу для якнайширшого загалу людей по усьому світові, а з другого, розчаруванням людей у демократичному перебігові подій та їх наслідках на теренах зрілих західних демократій. Як переконливо показує автор «Нестримного світу», шлях до вирішення цього парадоксу пролягає знову ж таки через демократизацію демократії, адже в країнах розвинених демократій розчарування і невдоволення, зазвичай, пов'язується із втратою довіри до конкретних політиків та застарілих управлінських важелів і процедур, але не до демократичних процесів. Третій момент – це

залежність демократизації демократії від розбудови сильного громадянського суспільства та сильної громадянської культури. Крім того, ефективність демократизації демократії залежить від космополітичної складової як на внутрішніх теренах націй-держав, так і в стосунках поміж ними у контексті глобалізації. Людський вимір глобалізації – це вимір оптимістичного ставлення до демократії та послідовного впровадження її засад. Варто приєднатися до думки Е. Гіденса, що демократія – це не слабенька квітка, що її легко розтоптати, а стійка рослина, яка здатна зростати навіть на цілковито виснажених ґрунтах. Демократизація демократії варта того, аби за неї боротися.

**Довідково-аналітичні
матеріали**

Примітки

- ⁱ Вартим уваги є також вибір значення слова *world* радше як усі мешканці землі, аніж земна куля з усіма її мешканцями. Тлумачення усіх англійських слів подано згідно з *Webster's Third New International Dictionary of English Language, Unabridged*. Editor in Chief Philip Babcock, Ph.D., Konemann, 1961.
- ⁱⁱ *Anthony Giddens. The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Polity Press. 1998. Ця праця викликала широку дискусію завдяки концептуальній інновації автора, зосередженій у розумінні «третього шляху» як такого соціального й політичного напрямку (включно із специфікою по-новому витлумаченої позиції соціал-демократичної партії), що базується не на усередненні підходів – хоч компроміси й не виключаються, – між неолібералізмом (отожнюваним, зазвичай, із тетчеризмом) і класичним соціал-демократизмом, близьким до соціалістичної ідеології західного гатунку, – а на цілком новій і автономній до радикалізму і правих і лівих позиції, а саме – позиції *активної середини*. Чільні цінності *третього шляху* охоплюють: рівність, свободу як автономію, принцип – жодних прав без відповідальності та влади без демократії, космополітичний плюралізм, філософський консерватизм. Обидві праці – «Нестримний світ» та «Третій шлях» – обопільно доповнюють одна одну. Хоч перша із них опублікована двома роками пізніше, вона створює необхідне загальне тло, яке багато в чому пояснює конкретну соціально-політичну аргументацію *третього шляху*. У той же час концептуальна канва *нестримного світу* у деяких фрагментах виглядає недостатньо переконливою і потребує опертя на аргументи, наведені у попередній праці.
- ⁱⁱⁱ Е. Гіденс. Нестримний світ. Київ: , 2004, с.10-11.
- ^{iv} McLuhan, Marshall. *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press, 1962. У сучасній літературі, присвяченій глобалізаційним процесам, цей термін доволі часто вживається з метою показати необхідність вибудовування нової моральної та інтелектуальної культури співпраці, яка могла б узгодити плюралістичну та універсалістську тенденції «у нашому глобальному селі» (Kirti Bunchua

Creation of New Philosophy in the Age of Global Village. In: *Philosophical Challenges and Opportunities of Globalization*, Vol. 1, The Council for Research in Values and Philosophy, Washington, 2001, pp.279-297). У працях таких авторів, як Д. Гарвей (Harvey, David. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell, 1989), Ф. Джеймсон (Jameson, Fredric. *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham, NC, and London: Duke University Press, 1991), С. Бест і Д. Келнер (Steven Best and Douglas Kellner. *The Postmodern Turn*, New York: the Guilford Press, 1997) та ін., подібно до Е. Гіденса (див. *Нестримний світ*, с. (рук. 14)), акцент зроблено на щільності й миттєвості взаємозв'язку глобальних та локальних перетворень у теперішньому світі, який достеменно уподібнюється високотехнологічному глобальному селу.

- ^v Anthony Giddens. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkley, Los Angeles, 1984; *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990; *Modernity and Self-identity*. Stanford: Stanford University Press, 1991.
- ^{vi} Ентоні Гіденс. *Соціологія*. Київ: Основи, 1999, с. 651.
- ^{vii} Див. Н.Поліщук. Плюралізм. В: *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис, 2002, с. 487-488.
- ^{viii} На відміну від «зовнішніх» ризиків, із якими завжди було пов'язане життя людини і в домодерних суспільствах, «штучні» ризики – це ризики, що спричинюються лише впливом на світову людську спільноту розвитку знання та неочікуваними наслідками його впровадження (або невпровадження). Див. с. 26.
- ^{ix} Anthony Giddens. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Berkley, Los Angeles, 1984, p. 169.
- ^x Steven Best and Douglas Kellner. *The Postmodern Turn*. New York: Guilford Press, 1997, p.13.
- ^{xi} Див. Е. Гіденс. *Нестримний світ*, с. 17.
- ^{xii} A.Giddens. *The Third Way*. 1998, p.130.
- ^{xiii} Там само, р. 142.
- ^{xiv} Там само, р. 134.
- ^{xv} Там само, р. 67, 68.
- ^{xvi} Е. Гіденс. *Нестримний світ*, с. 38.
- ^{xvii} Там само, с. 39.
- ^{xviii} Там само, с. 42.
- ^{xix} A. Giddens. *The Third Way*. 1998, p. 136.
- ^{xx} Див. Там само, р. 133.
- ^{xxi} Е. Гіденс. *Нестримний світ*, с. 55.

Бібліографія книг Е.Гіденса:

- *Capitalism and Modern Social Theory*, Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1971.
- *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber*, London: Macmillan, 1972.
- *Emile Durkheim: Selected Writings* (edited and translated), Cambridge and New York: Cambridge University Press, 1972.
- *The Class Structure of the Advanced Societies*, London: Hutchinson University Library, 1973.
- *New Rules of Sociological Method*, London: Hutchinson, 1976; New York: Basic Books.
- *Studies in Social and Political Theory*, London: Hutchinson, 1977; New York: Basic Books.
- *Emile Durkheim*, London: Fontana, 1978; New York: Penguin.
- *Central Problems in Social Theory*, London: Macmillan, 1979; Berkeley: University of California Press.
- *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, London: Macmillan, 1981; Berkeley: University of California Press.
- (with D.Held), *Classes, Conflict and Power*, London: Macmillan, 1982; Berkeley: University of California Press.
- *Profiles and Critique in Social Theory*, London: Macmillan, 1983; Berkeley: University of California Press.
- *The Constitution of Society: outline of the theory of structuration*, Cambridge: Polity Press, 1984; Berkeley: University of California Press.
- *The Nation- State and Violence*, Cambridge: Polity Press, 1985; Berkeley of California Press.
- *Durkheim on Politics and the State*, Cambridge: Polity Press, 1987; Palo Alto: Stanford University Press.
- (with Jhon Turner), *Social Theory Today*, Cambridge: Polity Press, 1988.
- *Sociology*, Cambridge: Polity Press, 1988; 4th edition 2001.
- *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1990; Palo Alto: Stanford University Press.
- *Human Societies*, Cambridge: Polity Press, 1992;
- *Modernity and Self- Identity*, Cambridge: Polity Press, 1991; Palo Alto: Stanford University Press.
- *The Transformation of Intimacy*, Cambridge: Polity Press, 1992; Palo Alto: Stanford University Press.

- *Beyond Left and Right*, Cambridge: Polity Press, 1994; Palo Alto: Stanford University Press.
- (with Ulrich Beck and Scott Lash), *Reflexive Modernisation*, Cambridge: Polity Press, 1994; Palo Alto: Stanford University Press.
- *Politics, Sociology and Social Theory*, Cambridge: Polity Press, 1995; Palo Alto: Stanford University Press.
- (with Christopher Pierson), *Conversations with Anthony Giddens: making sense of modernity*, Cambridge: Polity Press, 1998.
- *The Third Way: the renewal of social democracy*, Cambridge: Polity Press, 1998.
- *Runaway World: how globalization is reshaping our lives*, London: Profile Books, 1999.
- *The Third Way and its Critics*, Cambridge: Polity Press, 2000.
- (with Will Hutton) *On the Edge: living with global capitalism (Editor)*, London: Jonathan Cape, 2000.
- *The Global Third Way Debate*, Polity, 2001.

Короткі біографічні дані:

Ентоні Гіденс – видатний британський соціолог і соціальний філософ, директор Лондонської школи економіки і політичних наук (London School of Economics and Political Sciences). Народився 18 січня 1938 року

Освіту отримав спочатку в університеті м. Гел (Hull), що у графстві Гел, Англія (1956 – 1959); потім навчався у Лондонській школі економіки і політичних наук (1959 – 1961), яку закінчив з відзнакою; доктор філософії Кембриджського університету (1976). Автор низки книг, 35 із яких перекладені 29 мовами світу, а також понад 200 статей та рецензій. Проводить активну лекційну роботу, спрямовану на роз'яснення і популяризацію філософських і соціологічних ідей, розроблених у його фундаментальних працях. Книга «Нестримний світ» якраз являє собою підсумкове зібрання лекцій, прочиних у багатьох країнах світу з метою роз'яснення концепції глобалізації, засади якої були закладені у низці попередніх праць. Крім того, Е. Гіденс відомий своїми дослідженнями і лекціями, присвяченими таким славетним постатям у галузі філософії, як Вільям Джеймс, Гете, Декарт. У 1999 був Reith лектором Бі-Бі – Сі. Почесний гостьовий професор гуманітарних наук та соціології відомих університетів – Бостонського (США), Гарвардського (США), Нью – Йоркського (США),

Каліфорнійського Університету (Берклі, США), Університету Британської Колумбії (Канада), Австралійського університету Ла Троб (La Trobe), Університету Мельбурну (Австралія) та ін. Має багато почесних звань та відзнак, зокрема – доктор гуманітарних наук (D. Litt) університетів Селфорда (Salford), Гела (Hull), Англійського політехнічного університету, почесний доктор Брюссельського університету та університету в Буенос –Айресі, член Російської Академії наук, почесний член Китайської Академії соціальних наук.

ІНДЕКС**А**

Африка – 10, 16
 анонімні алкоголіки – 39
 Американська революція – 53
 апартеїд – 56
 Аргентина – 54
 Азія – 54-55
 див. також Малайзія
 Австралія – 54
 авторитаризм – 39, 41, 54, 55, 57, 60
 Аятолла Хомейні – 40
 Азанди – 22

Б

Бангладеш – 54
 Барселона – 15
 Бел, Даніел – 15
 Берлінський мур – 52
 біологічне розмаїття (biodiversity) – 29
 біоінженерія (bioengineering) – 29
 бухгалтерія, подвійна (bookkeeping, double entry) – 23
 Бразилія – 54
 Британія – 15, 18, 57, 58, 59

В

Вебер, Макс – 8
 Велика Британія див. Британія
 вибори – 53, 55
 вино червоне – 28
 Відал, Деніс – 36
 вільні ринки (free markets) – 17, 59
 Вульфстейн, архієпископ – 7

Г

геї – 44-45
 Гелд, Девід – 60
 Гемінгвей, Ернест – 62
 гендерна рівність див. статова рівність

генетична модифікація – 29
 генна технологія – 29
 геополітика – 18
 глобалізація – 11-19
 валютних ринків (currency markets) – 12
 визначення – 11-15
 вияви в культурі (cultural expressions) – 16
 демократії – 60
 додаткова література – 63-65
 і сімейні цінності – 14
 космополітична – 19
 глобальні
 злідні – 16
 інформаційне суспільство – 60
 нерівність – 17
 потепління – 20
 ринки – 12
 фінансова система – 17
 Гобсблов, Ерік і Рейнжер, Теренс – 32, 33
 Гольбах, Барон – 32, 33
 гомосексуалізм – 44-45
 Гонконг – 15
 Греція – 54
 громадянське суспільство – 56-57, 59-60
 групи особливих інтересів – 59-60

Д

дарвінізм – 39
 демократичні процедури – 56
 демократичні процеси – 54, 55, 56
 демократія
 глобальна – 59-62, 73
 додаткова література – 69-71
 і вільні ринки – 55
 і почуття – 47-50
 іронічні закиди з приводу – 53
 і телебачення – 59-60

парадокс демократії – 55-56
 політична – 48-49
 поширення – 9, 54, 56
 різновиди форм – 54-55, 58, 85
 держава добробуту (Welfare State) – 23
 детрадиціоналізм – 56
 децентралізація – 38, 55
 Джеймс Бонд – 44
 діти – 43, 47, 49-50
 довкілля проблеми – 25, 29
 доля (fate) – 21-22, 55
 Друга світова війна – 60
 Д'юбі, Джордж – 43

Е

Ейлат, що в Ізраїлі – 20
 екологічні
 проблеми – 25, 28-29
 групи тиску – 59
 ризика – 28-29, 61
 економічний протекціонізм – 18
 електронна економіка – 12, 15, 55
 електронні гроші – 12
 енцефалопатія коров'яча губко-
 подібна (bovine spongiform
 encephalopathy, BSE) – 26, 59

Є

Європа
 Західна – 23, 56
 Середземноморська – 54
 Східна – 54, 56
 Європейський Союз – 15, 61
 Європейські суди – 61, 62

Ж

жінки
 виборче право, або право брати
 участь у голосуванні – 53, 54
 рівність жінок – 8, 9, 42, 50
 цнота жіноча – 43, 44

З

забруднення (pollution) – 28-29
 закони про бідних, Єлизаветинські
 (Poor Laws, Elizabethan) – 23
 засоби зв'язку, революція в них – 13-15
 Західна Німеччина, у минулому – 52
 звичаї (custom) – 33-34
 див. також традиція
 зв'язки старі (old boy network) – 57, 58
 згубні звички (addictions) – 38-39
 зміни у кліматі – 19-21, 26

І

Індія – 32-33, 54
 індустрія спадщини (heritage
 industry) – 36
 інституції-мушлі – 18, 46
 Інтернет – 40
 інтимність – 47
 інформаційна монополія, або моно-
 полія на інформацію – 56
 інформаційне середовище – 57
 Іран – 40
 іслам – 34, 35
 Іспанія – 10, 54
 Італія – 15, 54

Й

ймовірність і невизначеність
 (у зв'язку з ризиками) – 21

К

кабельні технології, підводні – 13
 капіталізм – 23-24
 капіталізм бандитський (gangster
 capitalism) – 59
 Квебек – 15
 Кенічі Охме див. Охме, Кенічі
 кислотний дощ (acid rain) – 28
 Китай
 повені – 25

генетично модифіковані с.-г.
культури – 29
кінець природи (end of nature) – 25
комуністичні держави – 15, 56
конституційна реформа – 58
коров'ячий сказ див. енцефалопатія
коров'яча губкоподібна
корупція – 58
космополітизм
глобального суспільства – 9, 19,
40, 79-81
Косово – 61

Л

Латинська Америка – 10, 54
Лондонське морське товариство
Лойда (Lloyds of London) – 23
Лос-Анжелес – 17

М

Македонія – 62
Малайзія – 18
Мандела, Нельсон – 14
Маркс, Карл – 7
марксизм – 7
Міль, Джон Стюарт – 48
монархії, напівфеодальні – 53
Монголія – 54
Морзе, Семюел; Морзе, код – 13
мультинаціональна корпорація – 16

Н

наука і технологія – 27
нація-держава – 18, 60, 61
нерівність (inequality) – 17
Німеччина – 54, 92
Норвегія – 54

О

одруження див. також сім'я
вплив на жінок – 43, 50-51

еволюція змісту – 47
законодавство – 41-42
організоване (на підставі угоди
між родинами) – 42
традиційне – 41, 42
Орвел, Джордж – 8
Оттоманська імперія – 34
Охме, Кенічі – 11, 12

П

Палата лордів – 57
парламентська політика – 56
персональні комп'ютери – 10, 14
Перша світова війна – 60
Південна Африка – 54
Південна Америка – 54
Південна Корея – 54
Північна Америка див також
Сполучені Штати
політика – 55-57
Польща – 54
Португалія – 54
португальська мова – 21
права
дітей – 43-44
людини – 53, 61
право брати участь у голосуванні
(franchise) – 53, 54
Просвітництво (Enlightenment) – 7,
32, 35
протекціонізм, економічний – 18
протестантські секти – 39
психоаналіз – 38-39

Р

радикали – 11, 12
радіо – 14
раціональність (rationality) – 7, 36
ворожість до неї – 27, 28
витоки – 7, 8
релігія – 7, 37
репродуктивність – 44

ризик

- сторони (aspects) – 22-23
- внутрішній (internal) – 24
- додаткова література – 65-66
- зовнішній (external) – 24
- політика і – 26-27
- поняття – 21-22
- походження поняття – 21-22
- управління (management) – 23, 28
- у традиційних культурах – 21-22
- штучний (manufactured) – 25

римські закони – 33

Рим – 22

Ровлінсон, Томас – 31

розлучення (divorce) – 42

Росія – 59

С

самовідчуття (sense of self) – 39

Саудівська Аравія – 53

Середні віки (у Європі) – 21

сім'я

- вплив на жінок – 49-51
- розрив (break down) – 42
- традиційна – 43-44, 46-47

сексуальна свобода – 57

сексуальність

- і репродуктивність – 44
- нове визначення – 45

Силіконова долина, Каліфорнія – 15

синдром набутого імунodefіциту
(auto immune deficiency syndrome, AIDS) – 27

Скандинавія – 45

скептики – 11

Советський Союз – 15, 59

Сполучене Королівство див. Бри-
танія

Сполучені Штати Америки

- зміни у кліматі – 20
- холодна війна – 57

генетично модифіковані с.-г.
рослини – 28

дитяча смертність (у домодерні
часи) – 44

розповсюдження радіо – 14

статева рівність (sexual equality) –
41, 43-45

стосунки (relationships)

- демократичність – 75, 76
- і рівність – 48-50

страхування (insurance) – 23

«супербур'яни» («super-weeds») – 31
супутниковий зв'язок (satellite
communication) – 13

Східна Європа – 15, 54, 56

Східна Німеччина, у минулому – 52

Східний Берлін – 52

Т

Тайвань – 54

Таїланд – 54

телебачення

- вплив на історію – 52-53
- і демократія – 56-57, 60
- політика – 56

«телевізійні революції» (за допомо-
гою телебачення) – 16

технологія див. наука і технологія

традиція

- винайдення – 32-33
- додаткова література – 66-68
- ідея – 33
- і наука – 35-36
- і політика – 57-58
- інтелектуальна – 37
- кінець – 36
- охоронці – 35

традиційні культури – 21-22

традиційне одруження – 42

традиційна сім'я – 43

транснаціональні організації – 59-60

транснаціоналізація – 57

У

«упереджувальний принцип»
(«precautionary principle») – 28

Ф

філософії Нової доби (New Age
philosophies) – 30

Фінляндія – 54

Франція – 15, 18, 92

Французька революція – 53

Фройд, Зігмунд – 38

фундаменталізм – 39-40

Х

холодна війна – 18, 57

Ц

Центральна Америка – 54

Ч

Чеська республіка – 54

«чисті стосунки» («pure relationships») – 47, 48-50

Чорнобильська ядерна
катастрофа – 26

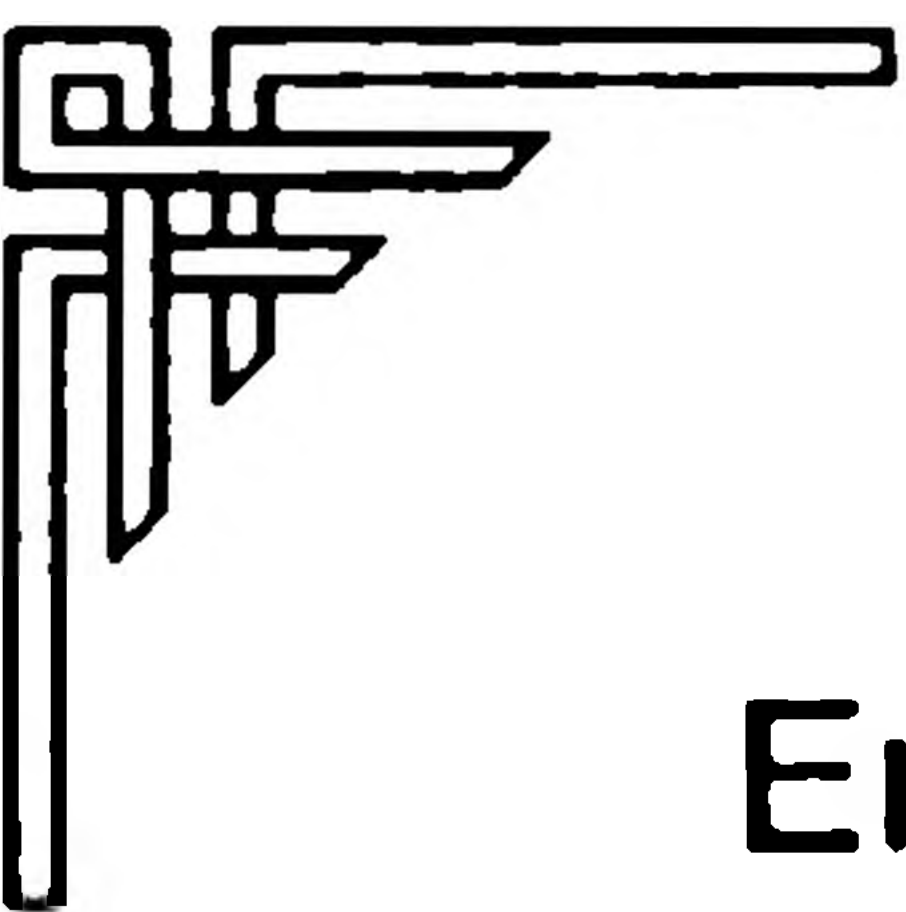
Ш

Швейцарія – 54

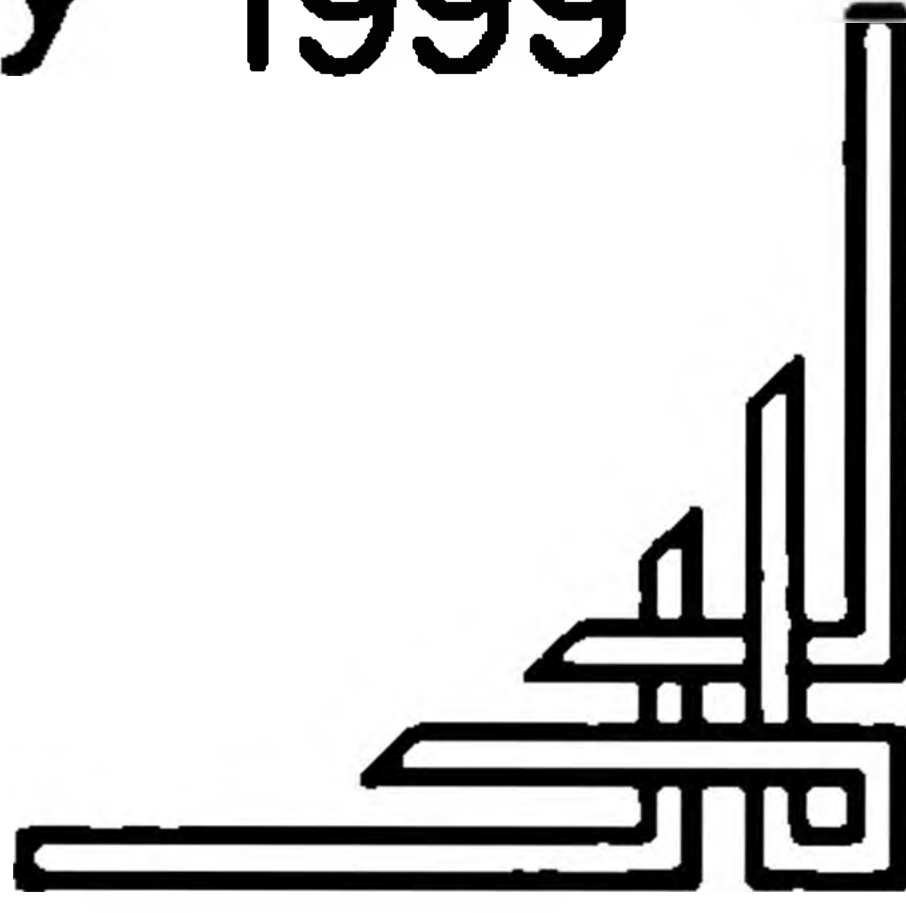

шотландці – 15, 31

Я

Японія – 58, 92

Ентоні Гіденс – директор Лондонської школи економіки та автор або редактор понад тридцяти праць, що перекладені багатьма мовами. Творчості Гіденса спеціально присвячено десять книг, включно з одним шеститомним дослідженням. До його власних найновіших книг належать: *Наслідки модерну* (1989), *Модерн і самоідентичність* (1991), *Трансформація інтимності* (1992), *Поза правими і лівими* (1994), *На захист соціології* (1996), *Третій шлях: оновлення соціальної демократії* (1998). *Третій шлях* спричинився до широкої дискусії серед академічних та політичних лідерів в усьому світі. Він також є автором *Соціології*, популярного підручника, який посідає чільне місце у цій галузі. У 1999 році був Reith лектором Бі-бі-сі.

Зміст

Передмова5
Вступ7
1. Глобалізація10
2. Ризик20
3. Традиція31
4. Сім'я41
5. Демократія52
Додаткова література63
Післямова (<i>Ніна Поліщук</i>)72
Додатково-аналітичні матеріали87
Примітки88
Бібліографія книг Е. Гіденса90
Короткі біографічні дані91
Індекс93

Наукове видання

Ентоні Гіденс

**НЕСТРИМНИЙ СВІТ: ЯК ГЛОБАЛІЗАЦІЯ
ПЕРЕТВОРЮЄ НАШЕ ЖИТТЯ**

Головний редактор *Л.В. Фурта*
Дизайн обкладинки *П.Е. Фурта*
Комп'ютерна верстка *Д.В. Зосименко*

Підписано до друку 26.11.2004. Формат 84x108/32. Папір офс. Гарнітура
Svoboda. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 5,25. Обл.-вид. арк. 6,02.
Наклад 1000 прим. Замовлення №04-29.

“Альтерпрес”, 04112 Київ, вул. Шамрила, 23. Свідоцтво серія ДК №177 від
15.09.2000 р.

Надруковано в ТОВ “Альтерпрес”, 04112 Київ, вул. Шамрила, 23